

26. Partiumi Tudományos Diákköri Konferencia
Nagyvárad, 2023. május 5.

Női narratívák az erdélyi magyar irodalomban a két világháború között
– két példa –

Témavezető:
Dr. Boka László
egyetemi docens

Készítette:
Szegedi Mária Elisabeta
Partiumi Keresztény Egyetem, MA I. év

Tartalomjegyzék

I. Bevezetés (célkitűzések, hipotézis, módszertan)	2
II. Az írónőktől a nőírókig. Női problematikák és emancipációs törekvések	7
II.1. Emancipációs törekvések a 19. századtól a Nagy Háborúig.....	8
II.2. Nők a 20. század eleji magyar irodalomban és sajtóban	8
II. 3. Nőírók helyzete és felemás megítélése a két világháború között	9
II. 4. Az erdélyi irodalmi keretek	9
III. Elméleti kérdések: visszatekintés a feminista irodalomelmélet tapasztalatai felől.....	9
IV. Minor pozíciók? Életutak és regények: női sorsproblematikák a kritikai recepció tükrében	16
IV. 1. Berde Mária sokrétű munkássága és műveinek primer kritikai fogadtatása	17
IV. 1.1 <i>A szent szégyen</i> (1925).....	25
IV. 1. 2 <i>Tüzes kemence</i> (1936).....	26
IV. 2 P. Gulácsy Irén munkássága és egyes műveinek kritikai fogadtatása kortársi viszonylatban	29
IV.2. 1 <i>Hamueső</i> (1925).....	32
IV. 2.2 <i>Fekete vőlegények</i> (1927)	33
V. Összegzés	36
V. Felhasznált könyvészet.....	40

I. Bevezetés (célkitűzések, hipotézis, módszertan)

A magyar irodalmi életben a női szerzők létjogosultsága, helye, szerepe hosszú évszázadokon át megkérdőjeleződött, képességeik, irányaik, s leginkább egyes témáik „mássága” még a 20. század első évtizedeiben is értetlenkedő hangokat váltott ki, a valós esztétikai minőséget létrehozó, világirodalmi rangú alkotókhoz mérten működésük sokáig komoly kérdőjeleket vont maga után. A két világháború közötti időszak Magyarországon összetett okok miatt a korábbi női emancipációs törekvések lendületének megtorpanását hozta, ideiglenes nyugvópontját jelentette, a történelmi kataklizmák (vesztes világháború majd Trianon) nem is kedveztek a nők radikálisabb jogegyenlőségi harcai folytatásának, ezen belül harsányabb szépirodalmi vagy művészeti szerepvállalásaiknak. Az első világháború idejére azonban a nők, mintegy másfél évszázados küzdelem után fokozatosan átvehették a férfiak által korábban uralt területek egy részét a szellemi életben is, így az irodalmi és sajtóéletbe is egyenrangú félként kapcsolódhattak be, s ezen eredményekről nem is akartak lemondani. Míg a 19. században és a következő század fordulóján a nők nagy általánosságban még csak fogyasztói voltak a szépirodalomnak, addig a 20. század nyitányára már hölgyeknek szánt és nők által szerkesztett divatlapok és egyéb újságok jelentek meg, a napilapok mellékleteiben pedig egyre több író által jegyzett vers, rövidpróza is napvilágot láthatott. A korábbi szüfrazsett mozgalmak, melyek természetesen nem csak irodalmi téren, hanem az élet megannyi területén a női egyenjogúságért harcoltak, s alapvetően a nők felsőfokú oktatásban való részvételéért, ezáltal szélesebb munkalehetőségeikért, illetve majd a nők szavazati jogaiért is küzdöttek, az irodalmi élet és a sajtóélet konvencióit is fokozatosan törték fel, tágították. A folyamat, mely az Egyesült Államokban s később Európa-szerte általánosan is egy nyitottabb szemléletre, a patriarchális, törzsi társadalmakból egy modernebb, demokratikusabb társadalmi berendezkedés megkövetelte átmenetre épített, ugyanakkor a 19. század végén egy hosszabb békeidőszak garantálta prosperitásban fejthette ki progresszív eszméit, a magyar irodalmi életben is fokozatosan érlelte meg gyümölcseit.

A női szerzők a nyomtatott sajtóban már nem csupán mesékkel, könnyedebb irodalmi műfajokkal, netán fordításokkal, bizonyos lapszerkesztőségben pedig tipikusan nőinek mondott rovatokba küldött rövid írásokkal (divat, anyaság, gyermeknevelés, gasztronómia) lehettek jelen, hanem kellő tehetséggel kipróbálhatták magukat a szépirodalom legmagasztosabbnak vélt szféráiban is. Mindez persze nagyon sok akadály fokozatos leküzdését, tévhitek lassú, szisztematikus szétoszlatását jelentette, s így hosszú évtizedeket is vett igénybe.

Ma már viszonylag sokan foglalkoznak női irodalommal és egyes női szerzők életműveivel, igyekeznek definiálni, illetve korról korra újradefiniálni életműveik jelentőségét irodalomesztétikai és irodalomszociológai szegmensekben egyaránt, s a kiválasztott műveket és szerzőiket elhelyezni az irodalomtörténet képletes kánonjainak valamelyikében. Jelen dolgozatban nem a női irodalom terminológiájának helyessége, érvényessége mellett, avagy az ellen kívánok elsődlegesen érvelni. Kutatásom történeti részében alapvetően két író nő helyzetét, szereplehetőségeit, korabeli fogadtatását és műveikben a nőiség összetett kérdéskörét, ezek megjelenési módozatait vizsgálom. Ahhoz, hogy mindehhez eljussak, természetesen nem hagyhattam figyelmen kívül az ezt megelőző évtizedek történeteit, a nők hazai viszonylatokban mért egyenjogúsítását, illetve ezeknek az irodalmi életre gyakorolt vetületeit is tekintve. A 20. század végi posztstrukturalista irodalomtudományi iskolák részeként az ún. feminista kritika kialakulása, a feminista nézőpont ráadásul eleve arra a distinkcióra épített, hogy a megszólalásmód és a tematika szintjén is komoly különbség létezhet egyszerű író nő és a nőíró között. Többek között erre az alapvető különbségre igyekszem dolgozatomban is rámutatni, mégpedig a 20. század két kiemelkedő – és mára némiképp elfeledett – alkotójának, Berde Máriának és P. Gulácsy Irénnek az életútját, primer kritikai recepcióját és természetesen egyes műveiket vizsgálva. Választásom több irányból is indokolt. Egyfelől a két világégés közötti, kényszerűen különváló erdélyi magyar irodalomban nőként ők ketten szereztek komoly elismertséget és rangot. Az erdélyi Helikon-kör szabad írócsoportosulásának kiemelt szerzőiről van szó, akik az 1926-tól Marosvécsen elindult „plein-air íróparlamentek” meghívottjai voltak a kezdetektől. Gulácsy Irén regénye, a *Hamuseső* lett az 1924-ben elindul Erdélyi Szépmíves Céh első könyve, Berde Mária pedig, aki lírikusként indult, de elismert regényíró lett, felkészült kritikusként és publicistaként is érlelő vitákat generált az erdélyi irodalmi életben. Berde számos téren aktív alakítója is tudott lenni a vizsgált két évtized erdélyi (és összmagyar) irodalmi-publicisztikai életének, elegendő, ha csupán a *Vallani és vállalni* vitában vagy az Erdélyi Magyar Írói Rend (EMÍR) létrejöttében játszott szerepére gondolunk. Mint látható nem csupán szépírókként, hanem irodalomformálókként, az irodalmi élet alakítóiként is számolnunk kell a két szerzővel a korban.¹ Mindugyanakkor Nagyváradhoz is erőteljesen kötődnek, irodalmi munkásságuk javarészt az első világháború végétől itt kapott szárnyakat. Gulácsyt javarészt a nagyváradi

¹ Szerteágazó működésük a konkrét – főként szépprózai – műveik mellett az irodalmi viták (az erdélyiségről vagy az irodalom korabeli irányairól, céljairól és esetleges feladatairól szóló ankétok) sorában, illetve az új művek és közönségük találkozási pontjai (azaz a könyvkiadás és terjesztés) mentén, egy átalakuló, sok tekintetben vajdúdó viszonyrendszerben szemlélendő és foglalható össze, amely irodalomkritikai, pedagógiai és egyéb célok felől is érdemes lenne a vizsgálatra.

Magyar Szó fedezte fel, Berde Mária tanított is a városban, s szintén közölt Tabéry Géza említett irodalmi hetilapjában már 1920 előtt is. E hármas szempont mellett (helikonisták, erdélyiek/kisebbségek, s Nagyvárad irodalmi életéhez is kötődnek) a legfontosabb szempont kutatásom iránya felől természetesen a fentebb említett nőiség, a női sorskérdések: mind életútjuk és megélt tapasztalataik, mind a műveikben megjelenített események, karakterek, fiktív figurák és természetesen a prózapoétikai sajátosságok révén.

A kutatásom témája egy elméleti és egy kortörténeti (ezen belül társadalom- és irodalomtörténeti) alapkutatást foglal magában, melyek végén összehasonlító elemzésben vizsgálom az esetlegesen hangsúlyos női narratívákat az említett életművekben a két világháború között. Céлом a kiválasztott szerzők egyes prózai munkáiban és azok kritikai fogadtatásában tehát a női kérdésköröket, szereplehetőségeket és általában a nőiség sajátos, rendhagyó vagy éppen klasszikus, hagyományos ábrázolásmódjait vizsgálni, kiemelve a 19. századtól fokozódó emancipációs törekvések hatásait a kortárs kritikákban éppúgy, mint a századelő kulturális mintázatainak, a korai/klasszikus/esztétizáló modernségnek a szépirodalmi megjelenítéseit, alkalmazott formáit, lecsapódásait, nívumait. Mindez ugyanakkor már kisebbségi körülmények közt zajlik, vagyis regényeik egyetemes és regionális színek felől is vizsgálhatók, de női szerzőkként akár többes kisebbségi helyzetre, többes minoritás-jegyekre is figyelve. Miként írtak, mennyire női szerzőkként, női narratívákkal, és mennyire egy nemzeti kisebbségi irodalom reprezentánsaiként?

Ahhoz, hogy mindehhez eljussak, természetesen nem hagyhatom figyelmen kívül az ezt megelőző évtizedek történéseit, a nők hazai viszonylatokban mért egyenjogúsítását, illetve ezeknek az irodalmi életre gyakorolt vetületeit. A 20. század végi posztstrukturalista irodalomtudományi iskolák részeként az ún. *feminista kritika* kialakulása, a feminista nézőpont ráadásul eleve arra a distinkcióra épített, hogy a megszólalásmód és a tematika szintjén is komoly különbség létezhet egyszerű *írónő* és *nőíró* között. Többek között erre az alapvető különbségre igyekszem dolgozatomban is rámutatni, mégpedig a 20. század két kiemelkedő – és mára némiképp elfeledett – alkotójának, Berde Máriának és P. Gulácsy Irénnek az életútját, primer kritikai recepcióját és természetesen egyes műveiket vizsgálva. Hangsúlyoznám viszont, hogy jelen dolgozat alapvető célkitűzése nem a feminizmus problémakörének mélyebb bugyraiba ásás, hanem a női jegyek prózapoétikai jelenlétére (vagy épp ezek hiányára) való rávilágítás, a két említett szerző műveiben fellelhető sajátosságok összehasonlító elemzése. Abból kiindulva, hogy a két világháború közötti erdélyi magyar irodalom „női hangjainak” többszörösen kisebbségi, azaz minor léte még több kihívást jelenthetett a korabeli női szerzők számára, dolgozatom elemző fejezete e két életműből

egyelőre két-két fontosabb műre korlátozódik a fentebb említett összetett szempontok mentén, hosszabb távon azonban kutatásaimat tervezem kiterjeszteni mások, így például Erdélyi Ágnes (Radnóti Miklós féltestvérének) életművére is. A nagyobb lélegzetű irodalmi és társadalomtörténeti kutatás konkrét filológiai feltáró munka, illetve összehasonlító irodalomtudományi és irodalomszociológiai vizsgálatok révén valósul majd meg. Kutatásom fontos célja a helikoni írócsoportosulás prominens női tagjainak az irodalmi diszkurzusban betöltött szerepének, összetett identitásának a feltérképezése, azaz a két szerző munkásságának és konkrét regényeinek átvizsgálása az elméleti kérdéscsokrok szerint.

Kiindulópontom, alapvető hipotézisem az, hogy Berde és Gulácsy az 1918 után kényszerűen különváló erdélyi magyar irodalomszegmensben betöltött szerepköreik és az elemzésre kiválasztott regényeik révén [(*Tüzes kemence* (1936); *A szent szégyen* (1925); *Fekete vőlegények* (1927); *Hamueső* (1925))] – bepillantást nyerhetünk az erdélyi magyar értelmiségi nők korabeli helyzetébe, illetve rávilágíthatunk teremtetett világaik különbözőségére (mondanivalójuk, prózapoétikai eljárásaik, nyelvezetük, ábrázolásmódjaik, karakterformálásaik sajátosságaira és persze „nőiségük” megnyilatkozásaira), közvetetten pedig akár önéletrajzi, autofikciós eljárásokra is. Feltételezésem ugyanis, hogy a nők ekkoriban is változó társadalmi helyzete és megítélése komoly befolyással volt arra, hogy milyen arányban és miként lehettek egyáltalán jelen az irodalmi nyilvánosságban, de az is, hogy ez valamiképpen – közvetlenül vagy áttételesen – lecsapódott írásművészetükben is. A női szerzőket nem csak biológiai nemük, s nem is csupán írásmódjaik kapcsolják össze, hanem sajátos viszonyuk is irodalmi és történelmi tradíciókhoz, valamint társadalmi konvenciókhoz.²

Az erdélyi irodalmon belül a női irodalmi hagyomány létezése, kézzel fogható léte, amennyiben ilyet feltételezünk, azt jelenthetné általánosságban véve, hogy a női szerzők tapasztalatai, írásgyakorlatai, műfajteremtései dialógusba lépnek egymással, hálózattá szerveződnek az irodalmi hagyományon belül. Ennek a hagyománynak kétség kívül erős pilléreit a fent nevezett alkotók teremtettk meg, miközben ők is már komoly alapokra építkezhettek. Az összmagyar irodalomban a női szerzők teljesítménye – amint azt Balázs Imre József is kiemeli – elszigetelten, legtöbbször a férfi kortársak viszonylatában jelenik csak meg.³ Sőt, mint utaltam rá, az ún. *női irodalom* vonulatain belül is elkülöníthetünk jelentős, úttörő szereppel bíró írónőket és hangsúlyosabb nőírókat. Mindez alapvetően kettős

² Lásd erről. Borgos Anna – Szilágyi Judit: *Nőírók és írónők. Irodalmi és női szerepek a Nyugatban*. Noran, Budapest, 2011. 7-8.

³ Balázs Imre József: A női irodalmi hagyomány lehetőségei az erdélyi magyar irodalomban. *Korunk*, 3. évf., 2022/4. 6-9.

problematikára épít. Az egyik önmaga társadalomtörténeti, irodalomszociológiai aspektusokkal bír. Míg a férfi szerzők biztos alapon, sok évszázados, többnyire kiérlelt tehát előzetes minták birtokában írták prózáikat, verseiket, addig a nők példa és lehetőség hiányában gyakorlatilag a semmiből kellett elkezdenek építeni egy női irodalmat, és küzdeni azért, hogy a hangjukat, tehetségüket egy szerkesztőség meghallja, szépirodalmi munkáikat a társadalom (olvasók) pedig elfogadja. Ezzel az új irodalommal szemben pedig előítéletek hadait kellett leküzdeniük (nem csak a jelenleg vizsgált két világháború közötti időszakban), s számos elvárásnak megfelelniük, amiket természetes módon az irodalmi élet legkülönbözőbb területein, így a piaci szegmensekben, könyvkiadásban, terjesztésben, irodalmi társaságokban, díjak kuratóriumaiban stb. uralkodó többségben lévő, gyakorlott férfiak írtak elő. A második, kapcsolódó problematika az egyenjogúsági/egyenjogúsítási processzusokon túl (sőt az elvárt esztétikai mércén és minőségelveken túl is) az, hogy az írónők egy jelentős része később – jellemzően a tárgyalt időszak után, de azért elvértve már akár a 19. század végén is – témaválasztásaikban, nyelvezetükben, karaktereikben s számos egyéb irodalmi együtthatóban jellegzetes „másságot” képviselt. Ők nem egyszerűen ugyanazt írták nőként, hanem másképpen ábrázoltak eleve mást, olyasmit, amit egy férfi alkotónak alapvető tapasztalatai hiányában tematikusan talán sohasem lenne lehetséges.

E két, alább is gyakran érintett aspektus sok esetben összeecsúszik a vizsgált művekben, regényekben, az azonban könnyűszerrel kimutatható, hogy a nők által írt irodalmat az 1920-as, 1930-as években, illetve majd a szigorúbb értelemben vett „nőírók” jelenlétét Erdélyben a tárgyalt két évtizedben még messzemenően a többszörös minor lét határozta meg. Az erdélyi kulturális életben betöltött összetett szerepeik, illetve elemzendő műveik ezért is a regionális női irodalmi kánon összetett kérdésköreire figyelmeztethetnek. Főbb kérdéseim: Milyen problémákba ütköztek az erdélyi női szerzők a két világháború között? Volt-e még gyakorlati akadály, ami egy nőt meggátolt attól, hogy írásai nyomtatásban megjelenhessenek és eljussanak nagyobb olvasóközönséghez? Mi a különbség a nőíró és az író között? Milyenek voltak a kollektív (kisebbségi és feminin) szólamok és elvárások, ebben a női narratívák esélyei? Milyen volt a primer recepciójuk, s ebben mennyire kapott hangsúlyt a szerzők női, illetve erdélyi származása? Az említett művek esetleges kihatással bírtak-e későbbi női szerzők alkotásaira is? Dolgozatom elméleti háttéréhez mára igen terjedelmes szakirodalmi források állnak rendelkezésre, a gyakorlati vizsgálatok és a recepciótörténeti összegzések azonban – főként erdélyi vonatkozásokban – hiányterületnek számítanak.

II. Az írónőktől a nőírókig. Női problematikák és emancipációs törekvések

Amit egy nő ír, az mindig nőies; nem tud nem nőies lenni; ha a legjobb, akkor a legnőiesebb; az egyedüli nehézséget annak a megállapítása okozza, mit értünk nőies alatt.
Virginia Woolf

A női irodalmat évszázadokon keresztül alacsonyabb rendűnek tartották a férfi irodalomnál, melynek oka a rögzült társadalmi hierarchiában keresendő. Írónők természetesen az általam vizsgált időszak előtt is jóval korábban léteztek már, írtak, alkottak, teret kértek maguknak, elismerésre vágytak. Mindezt legtöbbször a háztartás és anyaság mellett tették, tehették, s „szinte szagolni lehetett”,⁴ hogy mivel is foglalatostkodott egy szerző az alkotást, a konkrét írást megelőzően: fakanalat fogott-e, vagy szépítőszert. A magyar irodalmat a 19. századra ráadásul alaposan körbefonta a politika, a közköltészetnek számos okból kifolyólag meghatározó presztízse alakult ki,⁵ elég, ha csak Petőfi Sándor és Ady Endre fellépte közötti fél évszázadra gondolunk, azon belül az irodalom nemzeti szerepköreire, feladatelveire, s a szerzők romantikus vatesz-szerepeire, amit nevezettek rendeltetésszerűen vállaltak ars poeticájuk részeként.⁶ Ezért is mondhatjuk azt, hogy a nők irodalomban való „betörését” nem csupán az ún. nemi szerepek és egy fallocentrikus látásmód gátolta. Ez leginkább – mint látható lesz – a 20. század végéről visszavetített, nem kevésbé sarkított kép. A valós okok közt mindenekelőtt társadalomtörténeti okokat kell felsorolnunk, amelyek alapvetően egy sokáig érvényes, részben megkövült konvención és patriarchális társadalomképen alapult.⁷ Eszerint a nők „feladatai” adottak, újabb munkaköröket keresnie egyenlő a természettől kapott és a hagyományok által rögzített szerepkörök feladásával. E közmegegyezéssel társadalmi kép és elvárásrend fokról fokra történő lebontása jelenthetett csak valós áttörést az irodalomban is a tálentumaikat megmutatni kívánó nők számára, akkor is sokáig nem a „magas” irodalom, csupán a lektűr részeként. Ezen áttörést gátló tényezők és közmegegyezéssel sémák részben még a progresszívebbnek mondott olyan folyóiratok szemléletmódjára is kihatottak, mint az

⁴ Kovács Sándor Iván: Egy képzelet irodalomtörténetéről a valóságos rendszerig. In: Weörös Sándor (szerk.): *Három veréb hat szemmel: Antológia a magyar költészet rejtett értékeiből és furcsaságaiból I. kötet*. Budapest, Magvető Kiadó 1982. 26.

⁵ Lásd erről Boka László: Költészeteszmények, kisajátítások, himnikus szólamok. *Újvárad* [Ketten egy páston rovat], III. évf., 2023/3. (március)

⁶ Kovács, 1982, i.m., 9.

⁷ A patriarchátus olyan társadalmi berendezkedés, amelyben a különböző nemekhez különböző hatalmi pozíció rendelődik. A patriarchátus a férfiakat előnyösebb pozícióba helyezi, ezzel megteremtve a nők elnyomását a társadalom intézményein keresztül. A patriarchátus intézményeire tipikus példa a család, melyben a két nem szereposztása egyenlőtlen.

1908-ban megindult *Nyugat*, ugyanis a nőket még ekkor is szellemileg alacsonyabb rendűnek tartotta az általános közvélekedésen túl az irodalmi élet egy-két véleményformálója, de még a tudományos élet szereplői is.⁸

Dolgozatom központi témája a női alkotás problémája és az egyes életművekben jelen lévő női narratívák, valamint az alkotók – jelen esetünkben két író műveinek – recepciója a két világháború közötti erdélyi magyar irodalomban. Azért beszélhetünk összetett problémáról vagy problémacsokorról, mert a magyar női irodalom (de általában véve a női alkotás maga is) mint produktív teljesítmény sokáig nem volt természetes és elismert, mondhatni eleve hátrányból indult az idők folyamán. Kordics Noémi – Elfriede Jelinek drámaszövegeket vizsgálva – a nők kultúrához való tevékeny részvételét, alkotó hozzászólását leginkább ironikusan-keserűen egy reproduktív viszonyulásnak tekinti.

A női produkció tehát reprodukció. Mit is reprodukál? Meghatározó módon a neki egyetlen lehetőségként felkínált férfi központú kultúra sablonjait.⁹

Az egyetlen lehetőség itt természetesen kényszerpályát jelöl. Zsadányi Edit szerint ezért is a „női én” a kimondás nehézségeire utaló jelzésekkel van tele, eleve ilyenektől terhes.

A női önazonosság és a női írás szoros kapcsolata állapítható meg abból, hogy a női én megfogalmazása igen gyakran jár együtt a kimondás nehézségeire utaló jelzésekkel.¹⁰

Mielőtt a nőirodalom vagy női irodalom történeti kialakulására, lehetőségeire és főbb elméleti problémaköreire érdemben kitérnék, szükségesnek gondolom felidézni a nők társadalmi egyenjogúsítási törekvéseinek néhány fontos momentumát, legalábbis európai és magyar vonatkozásban.

A megadott terjedelmi korlátok okán az alábbi fejezetek bemutatása kimarad!

II.1. Emancipációs törekvések a 19. századtól a Nagy Háborúig

II.2 Nők a 20. század eleji magyar irodalomban és sajtóban

⁸ Példák erre: Sigmund Freud *A nőiség* című előadása, Otto Weilingner *Nem és jellem* című írása 1903-ból. Ők is azt vallották, hogy a nők egyfajta ösztönlények, akik képtelenek szétválasztani az érzelmeiket a gondolkodástól (ellenben a férfiakkal). Továbbá azt, hogy a nőnek nincs önálló és független személyisége, s a szexualitás és a reprodukcióban, vagyis az anyaságban betöltött szerepeiben keresendő integratív kiteljesedése, így ennek megértése is.

⁹ Kordics Noémi: A nő és alkotás problematikája Elfriede Jelinek drámaszövegeiben. In: Czibula Katalin, Kordics Noémi (szerk.): *Beszél(het)ő női történetek?! Női narratívák irodalomban, tudományokban és művészetekben*. Partium Kiadó – Protea Kulturális Egyesület, Nagyvárad – Budapest, 2010. 141.

¹⁰ Zsadányi Edit: *A másik nő. A női szubjektivitás narratív alakzatai*. Ráció, Bp., 2006. 97.

II. 3. Nőírók helyzete és felemás megítélése a két világháború között

II. 4. Az erdélyi irodalmi keretek

E hosszabb (társadalom-, irodalom- és emancipációtörténeti) fejezet végén egyfajta összegzésként elmondható, hogy a 20. század második és harmadik évtizedeire alapvető változások indultak el vagy értek be a magyar nők társadalomban betöltött szerepét illetően, melyek a szépirodalomban is értelemszerűen éreztették hatásukat. A speciális női problematikát megjelenítő, vagy azokra érzékenyebb női hangok egyedi pillért hoztak a költészet és a prózaírás területein egyaránt. E folyamat némiképp megtorpant az első világháború végén, s a kialakult történelmi helyzetben és magyar veszteségnarratívákban egy időre megritkultak azok a megnyilatkozások, amik a századelő egyéni szabadságjogaira vonatkoztak, helyettük a kollektív, nemzeti vagy nemzeti kisebbségi ügyek kerültek az irodalmi élet fókuszpontjába. Mindez természetesen egyéni alkotók habitusától is erőteljesen függött, ami azonban már a 20. század utolsó harmadától kialakult posztmodern, feminista irodalomkritika összetett szempontrendszerét és kérdésirányait is előrevetíti.

III. Elméleti kérdések: visszatekintés a feminista irodalomelmélet tapasztalatai felől

Az előző évszázad utolsó évtizedeitől hangsúlyossá váló feminista irodalomelmélet felől közelíteni egy adott műhöz vagy életműhöz, főképp visszatekintve, retrospektív módon, egészen újszerű perspektívákat nyithat. Ahhoz, hogy női narratívákról és nőírókról hangsúlyosabban és elméleti síkon beszélhessünk, illetve ennek korszakolására is rávilágítsunk, javarészt a francia és amerikai feministákhoz és elméletírókhoz kell visszabarangoljunk.¹¹ Mint jeleztem dolgozatomban ezekbe a folyamatokba szándékosan nem mélyül el, inkább az egyszerű és érthető leírásra törekszik, amely segít megérteni és kontextusba helyezni írásom fő témáját: az erdélyi magyar irodalomban fontos, alapozó szerepet játszó két női szerzőt és a műveikben esetlegesen megjelenő női narratívákat a két világháború közötti évtizedekben.

A női irodalom maga egyrészt leíró terminus (bizonyos szövegeket a szerzők nemi hovatartozása alapján helyez egy csoportba), másrészt, mint kategorizációs alap is működik (egyes szövegjellemzőket nőiként azonosító pozitív vagy negatív értékterminusként olvas),

¹¹ A tárgy magyar nyelvű szakirodalmából, illetve a külföldi szakirodalom legújabb eredményeiből Séllei Nóra 800 tételes bibliográfiát állított össze 2006-os könyvében. *A feminizmus találkozásai a (poszt)modernnel.* (Debrecen, Csokonai, 2006.)

vagyis értékterminusként funkcionál. Bollobás Enikő szerint, ahhoz, hogy a nők ne pusztán tárgyként legyenek jelen az irodalomban (s ne folyamatosan alávetett szubjektumként, hanem önálló hanggal cselekvő szubjektumként lépjenek fel) alapvetően arra volt szükség, hogy emberi alakot öltsenek, tehát képesek legyenek elsírni gondolataikat, érzelmeiket, fájdalmaikat egy hosszú, elnémított korszak után.¹² Többen azonban a mai női publicisták közül is arra az álláspontra helyezkedtek, hogy bár az ezredforduló óta már nincs szükség egyfajta kódolt női nyelvre, a „nőirodalom” fogalma körül még mindig sok vita zajlik. Ahogyan Laik Eszter írta:

Gyűjtőnévként használni kizárólag a „férfi irodalom” relációjában lenne értelme, de ez a megközelítés nagyjából ahhoz hasonlítana, mintha az utcai forgalmat „nőközlekedésre” és „férfiközlekedésre” osztanánk fel.¹³

Az irodalmi művek differenciálása esetében az egyetlen értelmes különbségtétel ezért a „jó” és a „rossz”, illetve ezeknek árnyaltabb, kibontottabb megfogalmazása lenne. A női és a férfi irodalom különbsége univerzalitás és partikularitás problematikáját is mozgósítja. Gyakori előfeltevés, hogy a női szerzők jobban érdeklődnek a testi működések, a személyes élmények, a mikrotapasztalatok iránt, míg a férfírók által ábrázolt témák sokkal univerzálisabbak. Bán Zsófia szerint azonban a női témák egyáltalán nem partikulárisak, egyrészt mert az emberiség felének élettapasztalatát dolgozzák fel, másrészt mert a női témák is képesek az általános, univerzális szintjére emelkedni. A testtel való foglalkozás mint tipikusan női téma, nem partikuláris, hiszen a test mindennek a kezdete és a vége. A női témákat legfeljebb azért gondolták partikulárisnak, mert a nők sokáig ki voltak zárva az irodalom bizonyos intézményes regisztereiből, nem ismerték és nem ismerték el a nők íráskészségeit.¹⁴

Ha abból az alapvetésből indulunk ki, hogy a nem, a latin *genus* számos tekintetben egy társadalmi konstrukció is (ez az angol *gender*, vagyis a „társadalmi nem”) akkor az ún. női irodalom egy a környezetünk, kultúránk, társadalmunk által tipizált konvenciósor nyomán jöhet létre. A társadalmi konstrukció ugyanakkor egy folyamatosan változó keret. Kezdetben a feminizmus sem azt jelentette, amit ma. A feminizmus gondolatai, elméletei mindig az adott kor kontextusában születtek és értelmezendők. A feminista mozgalom kezdeti szakaszának tekintjük Mary Wollstonecraft *A nők jogainak védelme* (1792) című könyvének

¹² Bollobás Enikő: Performansz és performativitás – A női, a meleg és a nem fehér szubjektumok nagy előadásai az irodalomban. In.: Séllei Nóra (szerk.): *A nő mint szubjektum, a női szubjektum*. DEENK Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2007, 53.

¹³ Laik Eszter: A nőirodalom termékenységéről és nemlétezéséről. Könyvhét. <http://www.konyv7.hu/index.php?menuId=593>

¹⁴ Virginia Woolf korában a nők nem járhattak könyvtárba. Ki voltak zárva bizonyos helyszínekről, bizonyos életterületekről, ezért tekintették az általuk feldolgozott témákat marginálisnak.

megjelenésétől a 20. század közepéig terjedő időszakot: ezen hosszú intervallumban zajlott a nők alapjogaiért való emancipatorikus harc, az alapvető egyenjogúságért, például a tanuláshoz való jogért és a szavazati jogért való küzdelem. Magyarországon mindez még közvetlenül az első világhégés előtt is megoldatlan problémának számított. Wollstonecraft azt a radikális gondolatot fogalmazta meg a 18. század legvégén, miszerint a nő is értelmes, gondolkodó lény, akárcsak a férfi és a „gyengébbik nemmé” maga az elferdült nevelés és szocializáció teszi. John Stuart Mill angol filozófus és közgazdász az által írt és 1869-ben megjelent, *A nő alárendeltsége* című (magyarul 1876-ban közzétett) munkában szintén ezt a gondolatmenetet követte, többek között azt is kijelentve, hogy a nők által írt irodalom a férfielynyomástól szenved, emiatt eleve hiányos, kezdetleges. Mill arra buzdította a női írókat, hogy érzelmeiket bátran írják le, ugyanis műveik „sok társadalmi eszme egyvelege”-ként jelenítődik meg,¹⁵ és üdvös lenne ebből mielőbb meghallani az egyedi női hangot is.

Ezt az identitásorientált és alapvető jogok kiharcolására összpontosító hosszú korszakot – amit a 20. század elejétől a *szüfrasset-mozgalom* időszakaként, vagyis a nők szavazati egyenjogúságáért síkra szállók időszakaként is számon tartunk – követte a feminizmus második hulláma. Irodalmi szempontból ez a második világháborútól számított korszak a nemek közötti természetes különbségekre összpontosított, s ahol legfőképpen egy ellenállási stratégiát hirdettek. Céljuk a nőt, a marginalizált „másikat” a fallikus diszkurzusba elhelyezni. A posztmodern diszkurzusok feministái megpróbálnak megingatni addig megkérdőjelezhetetlen elképzeléseket, amelyre az egész dualista nyugati kultúra épült az igazság, tudás, hatalom, nyelv, tudományelmélet területén. Felépültek bizonyos dichotómiák, amelyeknek normatív módon voltak hatással a gondolkodásra.¹⁶ Ez a bináris gondolkodás évezredekig meghatározta a valóságról alkotott képet. Ez nem csak egy rangsorolás volt, hanem azt is jelentette, hogy az egyik tényezőt a másiktól a különbsége határozza meg. Míg a nő az anyag, addig a férfi a szellem, egyik a természet, másik a kultúra. A férfi a norma, az elfogadott és standard, a nőt viszont mássága miatt és által definiáltak.¹⁷ Harmadik hullám pedig a posztfeminizmus. Hübel Szilvia szerint¹⁸

¹⁵ Mill, John Stuart: *A nő alárendeltsége*. (ford. Dr. Egei József), Szatmár, 1876. 47–48.

¹⁶ Ilyen dichotómia például a jó/rossz, logosz/pátosz, férfi/nő.

¹⁷ Arisztotelész és Platón elméletei szerint a nő egy tökéletlen férfi és ezért a nőt mindig a hibáin és hiányosságain keresztül hasonlítják a férfihoz. Arisztotelész szerint az embrió is hímnemű és majd utána alakulnak át szörnyeteggé és csak azért kellene a nők, hogy a különbséget férfi és nő között fent lehessen tartani. Platón is úgy vélekedik, hogy a nők deviáns férfiak. Kéri Katalin: *Tollam szívárványba mártom. Források az európai nőörténet köréből az ókortól a 20. századig*. Pécs, 1999. 38–40. <http://wmek.oszk.hu/02100/02110/html>

¹⁸ Hübel Szilvia: A másik és a másság a feminista diskurzusban. *Korunk*, 2007/3. <https://epa.oszk.hu/00400/00458/00123/2734.html>

[...] a feminizmus ma is él és aktív. Egyének, szervezetek lépnek fel a szegénység, a nők társadalmi kirekesztése, az erőszak ellen. Az esélyegyenlőség még nem mindenhol valóság, a szociális igazságosság még utópiának tűnik, ezért amíg a nők tehetnek egy jobb társadalomért, addig a feminista aktivizmus időszerű.

A feminista irodalomtudomány alapművének Virginia Woolf *A Room of One's Own*¹⁹ (*Saját szoba*) című 1929-es munkáját tartják, amelyben Woolf azt írja le, hogy a nőket a 19. századig egy kirekesztő szemlélet övezte, ahol hiába született volna meg Shakespeare-nek egy hasonló zsenialitású húga, a férfiközpontú társadalomban az szükségszerűen csak egy „torz” irodalom maradt volna, mely tudomást sem vesz róla, hisz alapfeltételei sem voltak meg annak, hogy egy nő érvényesüljön az irodalmi életben.²⁰ Woolf ezért arra próbálta biztatni kora női szerzőit, hogy írjanak bármiről, de azt hitelesen és önazonosan tegyék, ne törődjenek a társadalmi konvenciókkal, ugyanakkor a képletes, remélt női Shakespeare megszületése érdekében törekedjenek „500 font biztos jövedelem” birtoklására, s az írás mint foglalkozás alapfeltételei közé sorolta egy „saját szoba” meglétét is.

Nem szabad elfelejtenünk azt a művet sem, amelyben Simone de Beauvoir a nők által is elfogadott alacsonyrendűséget vizsgálta (azaz ennek a társadalmi-történelmi okait), s ami szintén a feminista irodalomtudomány egyik kulcsfogalmává vált. Ez *A második nem* (1949) címet viselő írás nem fogadta el Sigmund Freud elméletét, miszerint az emberi fejlődés alapvetően csak a szexualitásból lenne levezethető. Simone de Beauvoir könyve Woolf nagyesszéje mellett számos nőikkel kapcsolatos tanulmányok megszületésének lett ihletője.

Amikor megjelent a *Helikon – irodalomtudományi szemle* első, a feminista irodalomtudomány nézőpontjait magyar nyelven összegző kötete (1994), annak már a bevezetője leszögezte, hogy a feminista kritika nem más, mint „kísérlet a női tapasztalat leírására.” Túl a máig fel-felbukkanó rossz indulatú sztereotípiákon, miszerint a feminista szó nálunk is sokáig csak negatív konnotációval járt, hiszen kezdetben a „kékharisnya”, majd később (az ezredforduló előtti években) a „zsíros hajú leszbikus”, vagy még később a „karrierista, szingli” jelzőkkel illették művelőit és tudósait,²¹ érdemes a probléma lényegibb komponenseire, összetevőire és történeti változóira figyelni. Julia Kristeva, aki már az ún. posztfeminizmus hívének számít, a *Helikon* említett lapszámában a feminizmusnak három nagyobb intervallumú fázisát különböztette meg. Az első a nemzetállamok virágzása idejének

¹⁹ Vö. Virginia Woolf: *Saját szoba*. Európa, Budapest, 1986.

²⁰ Uo. 51.

²¹ Kádár Judit: Miért nincs, ha van? A kortárs nyugati irodalomkritika hatása Magyarországon. *Beszélő*, 15:9. 2010. okt. 20. <http://beszelo.c3.hu/03/11/15kadar.htm>

a feminizmus,²² a második fázisban Kristeva szerint már nem a nemzeti jellemzők uralkodtak,²³ egyetemesen a női identitás elfogadását követelték. A harmadik pedig maga a posztfeminista fázis, amelyet ő maga is képviselt, miszerint az első két fázis az identitás fogalmát kérdőjelezte meg, pontosabban annak létét, mint viszonyítási pontot. A minden nő számára egyforma identitástudatot követelő második fázissal szemben viszont a harmadiknak épp a pluralitás elvén kell alapulnia. Kristeva javaslata szerint el kell ismerni az egyes nők individuális különbségeit is. A férfiszerzők és az irodalom férfiábrázolásának (és hatalmi, autoriter működéselvének és értékszerkezetének) bírálataival, illetve a női írók privilegizálásával egyszerre kritizálta az irodalmi érték férfi meghatározását.

Az első szakasz még a férfiakkal azonos, azokhoz alapvetően hasonló jogokra és lehetőségekre összpontosított tehát, a második már a másik nemétől különböző, identitáscentrikus korszaknak nevezhető, de ez csak a második világháborút követően teljesedett ki történelmi okoknál fogva, míg a harmadik a 20. század végi egyéni identitásokra és kifejezőmódokra hívja fel a figyelmet. Kristeva szerint, ha az írás nem (csak) önkifejezésre szolgál, hanem művészetté nemesedik, akkor a nők által újfajta érzékenység jelenik majd meg az irodalomban, ahol például egy női regény alapvetően *eltérő* lesz.²⁴

A feminista irodalomtudomány a revíziós szövegértelmezéstől fokozatosan a nők által írt irodalom kitaró vizsgálata felé fordult. A feminista irodalomtudomány e folyamat során létrehozott második eljárása a nőknek *mint íróknak* a tanulmányozása, s tárgyai a nők által írottak története, stílusa, témái, műfajai és szerkezete; a női kreativitás pszichodinamikája; az egyéni vagy kollektív női karrier pályája; valamint a női irodalmi hagyomány fejlődése és törvényszerűségei. Mivel egy ilyen speciális kritikai diszkurzusnak nem volt angol elnevezése, a „günokritika” kifejezést találtam ki rá. A feminista irodalomtudománytól eltérően a günokritika az elmélet szempontjából számos lehetőséget kínál. Az, hogy a nők írásait elsődleges kutatási tárgyunknak tekintjük, arra kényszerít bennünket, hogy új fogalmi kiindulópontot helyezkedjünk, és hogy újradefiniáljuk az előttünk álló elméleti problémát. Ez így többé már nem a revíziós pluralizmusok összeegyeztetésének az ideológiai dilemmája, hanem a különbség lényegbevágó kérdése. Hogyan alkothatunk, mi nők, különálló irodalmi csoportot? Miben áll a nők által írottak *különbsége*?²⁵

Minden női irodalom magában hordoz valamilyen női szemléletet, ami Séllei Nóra szerint „feminista olvasatokban a feminista irodalomkritikai újraolvasást eredményez, a nemzeti

²² Célja az egyenlőség kivívása, a választási-, az egyenlő munkavállalási jog, a terhességmegszakítás jogának elismertetése volt, s egyszerre viselte magán az egyetemesség és a nemzetállam jegyeit.

²³ Európai és tengerentúli tapasztalat határozta meg.

²⁴ Kádár Judit: Feminista nézőpont az irodalomtudományban. *Helikon* 1994/4.,422.

²⁵ Elaine Showalter: A feminista irodalomtudomány a vadonban. A nőies [feminin] meghatározása: a günokritika és a nők által írt szöveg. *Helikon* 1994/4.,422.

irodalmakat kulturális kontextusba helyezi, ezáltal a gender-központú irodalom társtudományok segítségével együtt lesz értelmezhető, ha elfogadjuk azt a butleri alaptételt, miszerint a nem társadalmi konstrukció.”²⁶ Továbbá azt is kifejti, hogy a női kultúra mint kollektív tapasztalat hoz létre női szövegeket. Úgy véli, hogy a szöveg felfedezése és a hagyomány megteremtése egy olyan fontos kritikai aktus, mint a női írók szubjektumképzése, ugyanis a közös bennük az, hogy mindkettő kulturális konstrukció.²⁷ Bajner Mária szerint „A feminista irodalomkritika egyik fontos célja a meglévő művek újraolvasása, az irodalomtörténet egyfajta korrekciója.”²⁸ Bajner feltette azt a kérdést is, hogy milyen a női írás és a női téma maga:

Illendő és szerelmes, borítóján csókolóznak. Legalábbis az irodalmi paternalizmus ide számúzi a női irodalmat. A kérdés, hogy érdemese azonosítani a női irodalmat a ponyvairodalommal, melynek népszerű műfaja a szingli irodalom, kell-e éles határral elkülöníteni, alsó polcra tenni, hiszen a románc nem egyszerű szerelmi történet, hanem annak a magyarázata, hogy mit jelent a nők számára a patriarchátus.

Varga Melinda Laik Eszterhez hasonlóan már az ezredfordulót követően, épp Erdélyből kérdezett rá az alapokra: egyáltalán létezik-e női irodalom, s nem foglya-e önmagának?

Az aggályokra a témában megjelent publikációk igyekeznek megfelelni, de reménytelen és felesleges harc ez, ráadásul az állandó legitimációs kényszer sok teremtő energiát elvon a szerzőktől. A Bretter György Irodalmi Kör egykori elnökének, Pethő Lóránd költőnek véleményét is rengetegen osztják, miszerint: (...) helyénvaló a kategorizálás, hiszen a nők nyilvánvalóan másképp írnak.²⁹

Voltaképpen itt is az örök, feltételezett másságra került a hangsúly, illetve arra, hogy a női irodalom a férfiak által írt irodalomhoz *képest* valamilyen.

Bókay Antal szerint a posztmodern olvasási tapasztalat eleve úgy gondolja, hogy a férfi és női „eltérő vágy és hatalomfolyamatok a látszólag stabil grammatikai konstrukciókat megzavarják”, s az irodalmi szöveg jelentéskonstrukciójának dinamikus változását eredményezik, vagyis a retorikát kimozdítják és a jelentést folyamatosan megváltoztat(hat)ják.³⁰ Kristeva korszakolása kapcsán érdemes arra is emlékeztetni, hogy a *feminin*, a *feminista* és az úgynevezett *női (female)* fázisok változó hosszúságú korszakokat és gyakorlatokat fedtek. Az 1840 és 1880 közötti időszakra tehető a feminin fázis, amikor

²⁶ Séllei Nóra: *Mért félünk a farkastól? Feminista irodalomszemlélet itt és most*. Kossuth Kiadó, Debrecen, 2007.

²⁷ Uo. 101.

²⁸ Bajner Mária: *Egymás nemében*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2007. 89.

²⁹ Varga Melinda: Nemes irodalom: női alkotók. *Új magyar szó*. 2011.03.13. idézi Várnagy Márta: *A női irodalom és a feminista irodalomkritika Magyarországon*. TNTeF (2011). 28. (online: http://acta.bibl.u-szeged.hu/65579/1/tntef_001_001_023-035.pdf)

³⁰ Bókay Antal: *Bevezetés az irodalomtudományba*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006. 161.

jelentős női szerzők, költők és főleg regényírók jelentek meg, de alapvető céljuk az irodalmi érvényesülés közben az volt, hogy úgy írjanak, mint a férfi írók, hogy befogadja őket a férfi kultúra. Gyakori volt, hogy férfi álnéven jelentek meg. A második, feminista fázist leginkább (és leegyszerűsítve) az jellemzi, hogy a női írók autonómmá váltak, saját néven szólaltak meg, de legtöbbször azért, hogy elmondják a női nemmel kapcsolatos sérelmeket, szenvedéseiket. Ekkor, a 19. század és a 20. század fordulójától keletkeztek például – a realitás kilátástalansága ellenében – a jelentős fantáziák, irodalmi utópiák is egy tökéletes női közösség, feltételes női társadalom megteremtéséről. Ez a második fázis hosszú évtizedeken át tartott, s a jogok fokozatos kivívásával részben lendületét is veszítette. A második világháború után, leginkább 1968 után jelentkező harmadik fázisban a nők elutasították az utánzást és a protestálást egyaránt, és e helyett az autonóm művészet forrásaként felfogott női tapasztalat felé fordultak. E mindmáig tartó fázisban megpróbálják az eddig szótlan női létélményt aktualizálni, megfoghatóvá, működővé tenni, saját, egyéni eszköztárukkal, alapvetően nem sérelmi politikákat hajszolva. Olyan „élményalkotó megjelenítésére” törekednek, amely viszont alapvetően eltér a világgal kapcsolatos és arról tudni ismert férfiúi tapasztalásoktól.

Talán ennek a három fázisnak, s mintegy 150 évnek együttesen is köszönhető, hogy míg a második világháború előtt egy férfi 12-13-szor akkora eséllyel válhatott elismert irodalmi szerzővé, mint egy nő, az ezredfordulóra már csak 6-7-szer akkora eséllyel. Van tehát előrelépés, de ez még mindig látványosan nagy különbség. A feminista irodalmárok a nők elfelejtett vagy nemigen méltányolt írásműveit ezért is visszacsempészni remélték a szűkösnek talált irodalmi kánonba, hogy felmutassák a nők alkotta művek minor, vagy egyenesen elnyomott hagyományát. E nélkül az úttörő tevékenység nélkül aligha kerülhetett volna sor a romantika női képviselőinek látványos fogadtatására, vagy az olyan nőszerzők műveinek újraolvasására, akikhez a kortárs alkotók elődökként, egy hagyományszál már meglévő fonalát felvéve csatlakozhattak.

Esetünkben, a két világégés közötti női narratívák erdélyi hangsúlyait vizsgálva nyilvánvalóan a második – igen hosszúnak mondható – történelmi fázis lesz a mérvadó, amelyben érvénysültek az első fázis „hatásai” és gyakorlatai, rögzültségei is, amelyek meghatározták a korabeli kritikai recepciót éppúgy, mint az olvasási szokásokat, ugyanakkor egyéni alkotótól függően már bizonyos művek előremutattak egy progresszívebb kifejezésforma és ezáltal individuálisabb értelmezési sík irányába is.

IV. Minor pozíciók? Életutak és regények: női sorsproblematikák a kritikai recepció tükrében

Továbbiakban arra a kérdésre szeretnék választ kapni, hogy történeti viszonylatban, saját korukban hogyan jelent meg Berde Mária és P. Gulácsy Irén a primer, tehát a kortárs kritikai recepcióban: műveik irodalomesztétikai értékeléseikor számított-e nemük, hovatartozásuk, s mennyire tértek ki műveik karakterformálásainak elemzéseiben/értékeléseiben a női hangokra.

Az erdélyi magyar irodalomban túl sok női íróval nem találkozhatunk a vizsgált évtizedekben, de azért tudunk említeni néhány olyan nevet, akik kimagaslóan művelték az irodalmat, s akik már egy kellően szélesre taposott ösvényen indulhattak el, így egy hagyomány folytatóinak is számíthattak. A 20. század elejére rangot szerzett az irodalomban Czóbel Minka, később Ritoók Emma, Kaffka Margit, Miklós Jutka, Lesznai Anna, Tormay Cecilé, és velük majdnem egy időben kezdte el írni első műveit Berde Mária is, aki azonban leginkább az 1920-as évektől, a békediktátum folytán immáron egy utódállam területén, az erdélyi magyar irodalom alkotójaként és alakítójaként vált ismertté, s lett ezen irodalom egyik sokrétű alkotója. Ezen irodalomszegmensben Berde mellett kétséget kizáróan P. Gulácsy Irén (1894-1945) leginkább a másik jól ismert női szereplő, a kor egyik rangos és sikeres regényírója. Ő azonban – férje halálát követően, akit sokáig ápolt s írásaiból tartott – előbb Kolozsvárra költözött, majd (akárcsak Áprily Lajos a férfi író társak, a helikonisták közül) „repatriált”, elhagyta Erdélyt s Magyarországra költözött, így több szempontból is más lett az ő erdélyiségének, kettős kisebbségi létének a megítélése, mint Berde Máriáénak. Gulácsy részt vett az ún. „hőskor” alapozó munkáiban, azaz az erdélyi literatura legnehezebb, intézményhiánytól és többségi elnyomástól sújtott állapotainak a felszámolásában, mindazonáltal 1928-ban már úgy vett részt az *Erdélyi Helikon* íróinak budapesti bemutatkozásán a Zeneakadémián, hogy írásaival tartozott csak közéjük, életvitelszerűen már nem. A harmincas évektől aztán egyre kevésbé az erdélyi friss szellem és haladóbb, progresszív irányok s a demokratikusan hirdetett transzilván-européer eszmeiség, mintsem inkább egy konzervatívabb, csonka-magyarországi nemzeteszmét vallott, ennek megfelelő szellemiségű lapokban is publikált. Tragikusan korai halála (Budapest ostromakor) lehetetlenné tette, hogy a húszas évek előtti lírikusi, majd az ezt követő ígéretes, alapvetően történelmi tárgyú regényírói pályáját megújítsa, kiteljesítse.

Legfontosabb szempontrendszer dolgozatomnak mégis talán az, hogy a kortársak miként, hogyan helyezték el az irodalomban az általam vizsgált három író. Milyen jelzőkkel

illették őket, milyen kategóriákba sorolták műveiket? Erdélyiségük vagy esetleg nemük szerint helyezték el őket az irodalomban és kategorizálták őket? Miként viszonyultak karakterábrázolásaikhoz, témafelvetéseikhez, azokat konvencionálisnak, netán rendhagyónak minősítették-e?

Irodalomtörténetek, antológiák és vitairatok rendeződnek ezen elv szerint: vannak romantikus írók, realisták, naturalisták, kollektivisták - és vannak nők. Vannak fiatalok, öregek, klasszikusok és forradalmárok - és vannak nők; van francia, angol, amerikai, japán és héber irodalom és van nőirodalom. A történelmi fejlődés kétségkívül eldöntötte, hogy a nő nem pusztán nösténye a homo sapiens-nek, mint az állatfajnál általában, hanem külön species. Különösképpen, mikor irodalmat művel, egészen különálló fajtaként kezelendő, külön elvek, követelmények és szempontok szerint kell megítélni.³¹

IV. 1. Berde Mária sokrétű munkássága és műveinek primer kritikai fogadtatása

Berde 1889. február 5-én született Kackón, s Kolozsvárott halt meg 1949. február 20-án. Református lelkész leányaként nevelkedett, testvére Amál, festőművész. Nagyenyeden tanult, ahol még diákkorában megjelent első verse, „kis dalocskája” 1903-ban. Gyermekkori barátja, Szentimrei Jenő írta le *Városok, emberek* című könyvében, hogy milyen volt a kollégium első lánytanulója:

Ő iratkozott be, mint legelső gimnazista lány, mikor megnyíltak a gimnáziumok a lányok előtt. Julmárt Júlia Máriából rövidítették otthon házi használatra. Osztálytársai eleget szégyenkeztek, mert ez a vékonydongájú, szeplős lány sokkal többet tudott náluk. Komolyan tanult, készült az egyetemre.³²

[...] bejárt, mint rendes tanuló a fiúk osztályába. Oldalt széket és kicsi asztalt állítottak be számára. Osztálytársai eleget szégyenkeztek, mert ez a vékonydongájú, szeplős lány sokkal többet tudott náluk. Komolyan tanult, készült az egyetemre.³³

A lányok korabeli oktatásáról, lehetőségeikről Pukánszky Béla írt részletesen *A nőnevelés története* című könyvében:

A leánygimnázium mint iskolatípus viszonylag lassan terjedt Magyarországon. A statisztikák az 1912/13-as tanévben 1070 rendes leánygimnáziumi tanulót regisztrálnak. Mellettük 739-en fiúgimnáziumok, 32-en a fiú-reáliskolák magántanulói voltak. (ez a gyakorlatban azt

31 Török Sophie: Nők az irodalomban, *Nyugat*, 1932/24. <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00548/17166.htm>

32 Idézi Józsa Miklós: A bölcsőhelytől a szellemi szülőföldre. *Erdélyi Toll* - 4. évf. 2012./1., 15. Illetve: https://epa.oszk.hu/02200/02203/00011/pdf/erdelyi-toll-2012-1_009.pdf

33 Idézi Bakó Botond: Visszatérés a múlt homályából D. Berde Amál és R. Berde Mária emlékezete. *Művelődés* LXXI. évf. 2018. május, 11. Illetve: <https://muvelodes.net/sites/default/files/pdf/2018-05.pdf>

jelentette, hogy a leányok a fiú számára fenntartott középiskolákba (gimnázium, reáliskola) beiratkozhattak, a tanteremben azonban csak a fiúktól elkülönítve foglalhattak helyet, és a szünetekben sem vegyülhettek a közéjük. az órákra a tanár kíséretében érkeztek és távoztak.³⁴

A Kollégium évente meghirdetett irodalmi pályázatai sokban segítették pályája elindulását. Első versei a Bethlen Kollégium iskolai lapjában, a *Haladjunkban*, illetve a *Kemény Zsigmond Emlékkönyvben* jelentek meg. Tizennégy éves korában egy történelmi tárgyú fogalmazásával elnyerte a „Kollégium aranyát”. 1906-tól már olyan lapok és folyóiratok közölték verseit, mint a *Pesti Napló*, a kolozsvári *Újság*, az *Unitárius Közlöny* és a *Renaissance*.³⁵ Györfi Dénes kutatásai során Berde induláskori, nagyenyedi lapokban megjelent kevésbé ismert verseit is feltárta, összegyűjtötte.³⁶ Első versgyűjteménye, a *Versek* 1912-ben jelent meg a Modern Könyvtár sorozatban Budapesten és szellemileg is függvénye volt minden költeménye a modern magyar lírának, éppúgy, mint első elbeszélői, szépprózai munkája, *Az örök film* (1917) a modern magyar regénynek. Ebben némiképp önéletírási szándékkal a müncheni diákéletét örökítette meg. A kolozsvári egyetem bölcsészkarán diplomát szerzett, disszertációjának címe *Batsányiné Baumberg Gabriella élete és költészete*, ahol már kirajzolódik az a fontos téma, melyet a későbbiekben is vall. Bolemant Lilla jegyezte meg, hogy Berde:

Már ebben az első, nyomtatásban megjelent nagyobb lélegzetű művében kutatási tárgyával kapcsolatban meghatározza azokat az elveket, amelyek szerint ő maga is él, s amelyeket további műveiben is kiemel, mint a legfontosabb emberi erényt, ez pedig a törhetetlen erkölcsi szilárdság.³⁷

Későbbi verseskötete, a *Seherezáde himnusza* (1928), ebben a barát és bajtárs Olosz Lajosnak címezte *A lélek szonettje* című versét:

³⁴ Pukánszky Béla: A nőnevelés története. Gondolat, Budapest, 2013. idézi: Mészáros István: *Magyar iskolatípusok 996–1990. A magyar neveléstörténet forrásai VI.*, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 1995. 52.

³⁵ Józsa Miklós, i.m., 15.

³⁶ Ezek: *Viszontlátás* (Alsófehér, 1907. 90 sz.), *A parkon át* (Alsófehér, 1910. 15 sz.), *Nem értesz* (Alsófehér, 1910. 79 sz.), *Visszatérés* (Közérdek, 1910. 90 sz.), *Éjente és Lefekvés előtt* (Közérdek, 1910. 93 sz.), *Tavaszi felé és Ha újra...* (Közérdek, 1911. 19 sz.), *Az ablaknál* (Közérdek, 1911. 20. sz.), *Hogyan...?* és *Miként királynő...* (Közérdek, 1911. 24 sz.), *A hangjáról* (Alsófehér, 1918. 33 sz.).

Vö. Györfi Dénes: Kevésbé ismert adatok Berde Mária, Berde Amál és Berde Károly szellemi arcképéhez. *Szabadság*, 2017. november 3. <http://szabadsag.ro/-/kevesbe-ismert-adatok-berde-maria-berde-amal-es-berde-karoly-szellemi-arckepéhez>

³⁷ Bolemant Lilla: A szent szégyen (tanulmány). *Irodalmi Szemle*, 2013. 03. 14., illetve: <https://irodalmisszemle.sk/2013/03/bolemant-lilla-a-szent-szegyen-tanulmany/>

A LÉLEK SZONETTJE

— Olosz Lajosnak —

Vannak fehérbordájú könnyű lelkek,
Ezüstvitorlás szélparancsot esdők.
Víg szélparancsra lenge táncba kezdők,
Kik gyöngyuszállyal száz új útra lejtnek.

Szentimrei a *Nyugat*-ban közölt írásában a verselő Berdét is értékelte, s más kortárs kritikákkal szemben, ő egyáltalán nem szólt Berde „férfiasabb” hangú lírájáról, sőt éppen ennek ellenkezőjét állította:

A Berde Mária versei gyöngéd, pókhálósövetű asszonyírások, melyek Stefan George s a vele egykorú németek iskoláján nevelkedtek. De valami protestáns erdélyi zamat egészen Berde-versekké teszi őket, különösen, ha problémákat akar velük megvilágítani. Ilyenkor szinte-szinte még a tanulságok levonásától se riad vissza.³⁸

1917 és 1920 között a nagyenyedi kollégiumban tanított, ahol egykoron iskolai éveit is töltötte³⁹. 1920-ban elhagyta Enyedet és szomorúan állapította meg önéletírásában, hogy „rendes tanári állásra itt, mint nőnek kilátásom nem lehetett”.⁴⁰ Az enyedi évek után Berde munkássága egyértelműen a próza felé fordult. Enyeden írta az említett, korai *Az örök film* (1917) után a *Haláltánc* (1924), majd a *Romuáld és Andriána* (1927) című regényeit is. Ezekkel kapcsolódott be érdemben az erdélyi magyar irodalmi életen túl az összmagyar sőt az európai irodalmi életbe. A *Haláltánc* ugyanis Budapesten, a *Romuáld és Andriána* viszonyt egyenesen Berlinben jelenhetett meg.

Regényeiben mind a történelem, mind a „ma”, azaz saját kora témái megjelennek. Történelmi és társadalmi regényei: *A szent szégyen* (1925), a *Földindulás* (1930), a *Szentségvivők* (1934), a *Tüzes kemence* (1936) és *A hajnal emberei* (1943) a két világháború közötti erdélyi magyar próza jelentős, kiemelkedő alkotásainak számítanak.

A prózáírással mellett mindvégig tanított is (főként Marosvásárhelyt, illetve később Nagyváradon), s már a kezdetektől aktívan hozzájárult az erdélyi magyar irodalom intézményeinek és irodalmi életének a kialakításához. 1919-ben alapító tagja lett az Erdélyi Irodalmi Társaságnak, valamint Molter Károllyal és Osvát Kálmánnal alapítója a Kemény Zsigmond Társaságnak (1921) is, utóbbinak alelnöke is.⁴¹ Berde 1920 és 1921 között a *Zord*

³⁸ Szentimrei Jenő: Erdély tízéves irodalma. *Nyugat*. 1930/7., illetve: <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00487/15077.htm>

³⁹ Áprily Lajos költő is kollegája volt.

⁴⁰ idézi Bakó Botond: Visszatérés a múlt homályából D. Berde Amál és R. Berde Mária emlékezete. *Művelődés* LXXI. évfolyam (2018). május. 11. (online: <https://muvelodes.net/sites/default/files/pdf/2018-05.pdf>)

⁴¹ Bolemant, 2016, 93–95.

Idő című folyóirat egyik szerkesztője, előtte már az *Erdélyi Szemle* szerkesztője, de munkatársa a kolozsvári, 1922-ig létező *Napkeletnek* is. Novelláival, verseivel, regényrészleteivel és majd később vitacikkeivel is aktívan vesz részt a korszak sajtóéletében.

A trianoni békediktátummal szétszakított magyar irodalmi élet az utódállamokban válságos helyzetbe került, Erdélyben mindazonáltal megvolt a kellő potenciál arra, hogy e történelmi helyzetben is a hátrányból előnyt kovácsoljanak. Az impériumváltás után sokan, köztük Berde is egy újfajta erdélyi gondolat és egy új, immár „kényszerű” (Pesttől elszakított) decentralizáció jegyében hirdettek regionális irodalmi programot, mely ugyanakkor mindvégig európai minőségeszmékre és kritikai szigorra esküdött. Az 1918 utáni első, kezdeti folyóiratokat tekintve kiemelhetjük, hogy már a megszállt erdélyi területeken (vagyis a hivatalosan még ki nem mondott, nem legitimált béketárgyalások előtt) elindult Nagyváradon a Tabéry Géza szerkesztette *Magyar Szó*, amely az egyik első magyar irodalmi hetilap az „erdélyi és Tiszán-túli” régióban, valamint a Zsolt Béla, majd szintén Tabéry által szerkesztett *Tavaszi* is. Mindkettő jelentős kísérletnek mondható, s mindkettőnek kezdetektől szerzője volt Berde is. Ha rövid életű is volt e két irodalmi lap, megjelenésüktől datálható a háború utáni erdélyi irodalmi élet, ahol fokozatosan mutatkozhattak be az erdélyi írók: Bartalis János, Bárd Oszkár, Berde Mária, P. Gulácsy Irén, Ligeti Ernő, Reményik Sándor, Szentimrei Jenő, Szombati Szabó István, Tompa László és mások.⁴² Mindezeknek a folyóiratoknak az irányát leginkább a *Nyugat* határozta meg, annak programját az osváti, majd babitsi elvek szerint az irodalmi modernitás és részben a polgári radikalizmus hatotta át, 1919 után pedig Ady Endre szellemi öröksége komoly hagyománynak számított. E hármas szempontrendszer alapjaiban határozta majd meg a helikoni írócsoporthoz tartozók lapját, az 1928-ban elindult *Erdélyi Helikon* eszmeiségét is.

A Nagy Háborút követő káoszban, az erdélyi és partiumi magyar sajtó igen komoly áldozatok árán folytatta létküzdelmét, újjászületett, amely folyamat magába sűrítette kezdetben a szépirodalmat is, mondhatnánk úgy is, hogy a szépirodalom bölcsője ismét a történelmi kényszer folytán a hírlap lett. A napisajtó fontos szerepet vállalt ugyanis a szépirodalom korabeli terjedésében: a *Keleti Újság* különféle irodalmi pályázatokat hirdetett, annak irodalmi mellékleteként jelent meg a *Napkelet*⁴³ (1920-1922). Egyre fontosabb lett az erdélyi szerzőknek a Kolozsváron megjelenő *Ellenzék* is, mely rendszeresen közölt szépirodalmat, s amelynek szerkesztője Kuncz Aladár lett (aki maga mellé vette a fiatal, akkor

⁴² Tolnai Gábor: Az új irodalmi élet kibontakozása. In: uő: *Erdély magyar irodalmi élete*, Prometheus-nyomda és könyvkiadó, Szeged, 1933, 30. (lásd: online: https://adatbank.ro/html/alcim_pdf9438.pdf)

⁴³ Főszerkesztője Paál Árpád.

még jószerevével ismeretlen Áprily Lajost is). E lapok mind-mind az irodalmi életet segítették, pontosabban az erdélyi magyar irodalom önszerveződési folyamatait támogatták. Ide tartozik az *Erdélyi Szépmíves Céh* 1924-es létrejötte, s legfőképpen a helikoni közösség megalakulása (1926), valamint az *Erdélyi Helikon* (1928-1944) című folyóiratuk elindulása is.

Regényein túl Berde Mária értekezőként is markáns változásokat eszközölt a fiatal erdélyi magyar irodalom életében s annak intézményrendszerében. Regényíróként főleg a társadalmi kérdések izgatták, ezen belül a női sorsok érzékenyítésével is foglalkozott. Nem véletlen, hogy Kuncz Aladár őt kérte fel a húszas évek végén, hogy kezdeményezzen termékeny vitát, írjon vitacikket arról, miképp látja az erdélyi regény jövőjét. Az irodalomtörténetben ez lett a *Vallani és vállalni*⁴⁴ néven ismert vita, aminek nyitócikkében Berde (épp egy Tabéry regény kapcsán) azt szorgalmazta, hogy a kortárs erdélyi regényekben a szerzők ne a múlt után sóvároгjanak, ne a múltat idézzék, s ne oda tereljék olvasóikat, hanem az „eszképizmus” helyett nézzenek szembe saját jelenükkel és annak összetett, megoldásra váró problémáival. Példát erre a *Földindulás* (1930) című regényében mutatott. Berde Mária regényeiben mindazonáltal egy különleges társadalmi szegmenst, az erdélyi nők korabeli sorsát és lehetőségeit, nem túl rózsás helyzetét jelenítette meg elsődlegesen, a már említett örök morális kérdéskörök és az aktuális társadalmi lehetőségek adta koordinátarendszerben. Szentimrei Jenő ezért is hangsúlyozhatta Berde asszonyírói elhivatottságát, összetéveszthetetlen, egyedi hangját szépprózai munkáiban:

Berde Mária regényeiben az örök asszonyi elnyomatást zengi a férfiszabadossággal szemben (Örök film, Szent szégyen Haláltánc, Romuald és Andriana). Prózai munkáiban már inkább Észak nőíróira emlékeztet, az asszonyi magafeláldozás és fel-fellázadás néhány melegen és veleérzőn megkonstruált nőalakjának felépítésében.⁴⁵

Berde számtalan esetben élt az autofikciós próza lehetőségeivel: a *Haláltánc* (1924) című regénye a szanatóriumi életet idézte, hiszen alkotója Münchenben súlyosan megbetegedett, s betegségét végül egy svájci szanatóriumban kezelte. E munkája megelőzi némiképp a magyar tényirodalom és önéletírás olyan „nagy korszakát”, ami prózapoétikai sajátosságait tekintve az elbeszélő narrátori én tudatregényeként is hangsúlyos: Márai, Kuncz vagy éppen Tamási prózai remekeit.⁴⁶

A *Földindulás* című regénye már a húszas évek derekára megíródott, de csak 1930-ban jelenhetett meg. E műve azt az új helyzetet vázolta, amit az erdélyi földbirtokosság bukása,

⁴⁴ Berde Mária: *Vallani és vállalni*, *Erdélyi Helikon*, II. évf., 1929., 2. köt., július-december.

⁴⁵ Szentimrei Jenő: Erdély tízéves magyar irodalma. *Nyugat*. 1930/7. illetve: <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00487/15077.htm>

⁴⁶ A regény egyidőben jelenik meg Thomas Mann *Varázshegy* című regényéve.

pusztulása jelentett, s Bánffy harmincas évekbeli trilógiája, illetve Tamási *Czímeresek*je előtt témáját tekintve is egy fontos társadalmi-történelmi tablót felmutató műnek számított. Ez a regény volt a „ma regényének” példája, amit a vitaindító *Vallani és vállalni* cikkében is hangsúlyozott.

Bár neve manapság kevesebbet szerepel az irodalomtörténeti szakkönyvekben, méltatlanul elfeledett, ő volt az egyik ötletgazdája maguknak a marosvécsi találkozónak is. A transzilvanista szerzők közül ahhoz a generációhoz tartozott, akik már 1920 előtt is publikáltak, nevet szereztek, akárcsak Kós Károly, Reményik Sándor, Szentimrei Jenő, Bánffy Miklós és Kuncz Aladár vagy éppen Ligeti Ernő és Tabéry Géza.⁴⁷ Az erdélyi olvasók kezdetben a verselő Berde Máriát ismerhették meg, Tabéry említett nagyváradi lapjaiban is főként versekkel tűnt fel, később viszont, a húszas években főleg regényeivel alapozta meg biztos irodalmi rangját. Tabéry Géza Emlékkönyv című összegző munkájában, híres visszaemlékezéseiben így fogalmazott: „A vécsi Helikon gondolatának Berde Mária volt a szülőanyja...”⁴⁸ Egy másik fontos szemtanú és küzdőtárs, az első helikoni találkozón szintén jelen lévő Olosz Lajos pedig azt írta visszaemlékezésében: „1926 nyarára esett az első helikoni összejövetel. A kitűnő marosvásárhelyi írói gárda élén Berde Máriával és Molter Károllyal kezdettől fogva talán a legegészségesebb szellemű középírányt képviselte”. Pár sorral később a memoáriró kifejtette azt is, hogy „ennek a helikoni szabad írói közösségnek vannak kiemelkedő, markáns egyéniségei, anélkül, hogy volna olyan vezére, aki a maga művészi irányának bélyegét a többiekre reányomná és azokat saját irányának hullámvonalába belesodorná”, hozzátéve, hogy „én a magam részéről ebben látom ennek a tömörülésnek az igazi erejét és más irodalmi társaságokkal szemben való értékfölényét, hogy keretein belül különböző világnézetek, életértékelések és művészi irányok egyaránt megtartják hatóerejüket.” Olosz memoárja arról tanúskodik, hogy akkor és ott ismerte meg az új erdélyi irodalom „személyzetét, stábját és mozgatóit”, ám külön is feljegyezte, hogy közülük: „Kuncz Aladár személye volt a legbiztatóbb szilárd pont.”⁴⁹

Berde polémiát kiváltó írása tudatosan szembe ment a kor regénydivatjával, cikkében azt fogalmazta meg, hogy a múltba menekülés helyett, inkább a jelennel és annak sokrétű problémáival kellene foglalkozni. A kialakult vita miatt és egyéb nézeteltérések – többek között egyik regénykézirata visszautasítása miatt – 1933-ban több társával „rivális”

⁴⁷ Boka, 2012, 75.

⁴⁸ Tabéry Géza: *Emlékkönyv*. Erdélyi Szépmíves Céh Kolozsvár. 1930. 66. Illetve: http://mtda.hu/books/tabery_geza_emlekkonyv.pdf

⁴⁹ Lásd Olosz Lajos: *Emlékezések*. In *Félig élt élet*. Olosz Lajos és Reményik Sándor levelezése, Polis, Kolozsvár, 2003. 21.

szervezetet alapított, megalapította az Erdélyi Magyar Írói Rend (EMÍR) irodalmi szervezetet és könyvkiadót.⁵⁰ Berde többek között Olosz Lajossal, Tabéry Gézával és Szombati-Szabó Istvánnal kívánt az 1930-as években aktívabb irodalmi életet teremteni, miután több ízben bírálta a Céh kiadópolitikáját. Az EMÍR felolvasóesteket, aktívabb közönségtalálkozókat is szorgalmazott a túlságosan belterjessé, Kolozsvár-centrikussá váló erdélyi magyar irodalmi élet helyett. Kovács Attila Zoltán helyesen emelte ki, hogy az EMÍR-re vonatkozóan, mint erőteljesen forráshiányos társulásra Tabéry „utóbb, az ötvenes években” inkább „mint holmi romantikus irodalmi csoportosulásra, semmint professzionális könyv- és lapkiadóra” emlékezett már. „Berde viszont hajthatatlan volt, már az indulást követő évben szakított a *Helikonnal*, és csak az EMÍR-re koncentrált, valamint a regényírásra.”⁵¹

Ez idő alatt, EMÍR kiadásban jelent meg a *Szentségvivők*, illetve *Tüzes kemence* is. Előbbi Nagyváradon, 1934-ben, utóbbi két évvel később Budapesten is, a *Nyugat* kiadásában. Berde szépírói jelentőségét mutatja, hogy később, az 1943-ban kiadott *A hajnal emberei* című regényéért – immáron újfent összmagyar keretekben, Észak-Erdély visszacsatolása után – Baumgarten nagydíjat is kapott. Később, az újabb történelmi fordulat után, ismét kisebbségi viszonylatokban a *Dolgozó Nő* című lap egyik alapítója lett, amit haláláig főszerkesztőként is jegyzett. Berde Mária tehát egész életében az erdélyi magyar irodalom és irodalmi élet aktív alakítójának és egyik fő képviselőjének számított, mindezekben belül pedig a női sorskérdések egyik aktív és ihletett boncolgatója is volt:

Berde regényeinek jellegzetes témája a nő-sors ábrázolása: a nők társadalmi helyzete, a női emancipáció, a jogfosztottság, a kiszolgáltatottság, a női egyenjogúság, a leányanyák sorsa.

Ilyen témájú regényeivel válik a női szenvedélyek mesteri ábrázolójává.⁵²

Az író nem csak Erdélyben ismert költő, író, publicista és fordító volt, hanem Magyarországon is, aki az összmagyar irodalmi élet színterén is fontos szerepet játszott. Mint szó volt róla, Berde már egészen fiatal korában feltűnt verseivel, csakhogy ezekben még nem egy hangsúlyosan női hang szólalt meg, hanem sokkalta inkább egy férfiasabb keménység, ahogy azt a kor ismert elemzői közül néhányan szóvá tették.⁵³

Az említett, kényszerű irodalmi decentralizáció, Erdély leválása és irodalmi életének kényszerűen újjászervezése volt az, ami új utak keresésére ösztönözte őt is, akárcsak korabeli alkotótársai többségét. Berde Mária marosvásárhelyi életvitelszerű tartózkodása alatt (1920–

⁵⁰ Kiadóként az EMÍR végül mindösszesen 6 kötetet jelentetett meg, ebből két regény volt Berde munkája.

⁵¹ Kovács Attila Zoltán: „Valamit csinálni kellene...” In: Mikó Zsuzsanna, Szabó Csaba (szerk): *Magyarnak maradni Erdélyben*. Iskola Alapítvány Kiadó – Magyar Nemzeti Levéltár – L'Harmattan. Kolozsvár, Budapest. 2021. 376.

⁵² Józsa Miklós: A bölcsőhelytől a szellemi szülőföldre. *Erdélyi Toll* - 4. évf. (2012.) 1. szám. 19.

⁵³ Hegedüs Géza: *A magyar irodalom arcképcsarnoka, Berde Mária*, Trezor, Budapest, 1995. 422.

1931) az erdélyi magyar irodalom önszerveződése is alapvető változásokon ment át, s Berde ennek az időszaknak az egyik legmeghatározóbb szereplője, mitöbb szószólója volt. A Kemény Zsigmond Társaság tagjaként fontos irodalomszervezői tevékenységet folytatott, olvasókat toborzott. Helikoni társaival együtt úgy vélte, hogy abból a lehangoltságból, kiúttalanságból, amit egyfelől Trianon után elszenvedett az erdélyi magyarság, másfelől a mindennapok politikai csatározásainak kudarcaiból, a román hatóságok nyílt beolvasztó politikája s visszaélései okozta helyzetből leginkább a szépirodalom kell, hogy kisegítse, átlendítse az embereket. Az irodalom ekképpen megnövekedett jelentősége, valamint közösségi feladatelvei ezért óhatatlanul nevelő szándékkal is telítették a műveket ekkoriban. Berde ugyanakkor következetesen képviselte az irodalmi modernség első hullámának (tulajdonképpen az osváti esztétizmusnak) a megváltozott körülményekhez alkalmazkodó válfaját, amit leginkább Kuncz Aladár fogalmazott meg elméleti síkon, s szépirodalmi műveiben egy szintetizáló, hagyományörző modernségeszményt képviselt.

Berde Mária a királyhágón túli magyar elbeszélők között a legerdélyibbek egyike. Erdélyisége nem a tájnyelvi sajátosságok alkalmazásában nyilvánul meg, hanem szellemében és hangulatában. Meséibe mindig szeret valami erkölcsi alapgondolatot vinni, világszemlélete a modern nőé. Szociológiai álláspontja nem teszi igazságtalanná társadalmi kritikáját, problémakeresésével nincs terhére olvasóinak.⁵⁴

Berde Máriáról kortársai mindvégig kiemelték művészi tehetségét és ábrázoló erejét. Mindebben már olyan sajátos női hangok is megjelennek, amelyek a kor erdélyi magyar irodalmában egyedülállónak számítanak. A Budapesti Szemlében megjelent sorok értelmében:

Berde Mária kitűnően ismeri az emberi lelket, meg tudja lesni legfinomabb rezdüléseit, s érti és tudja tolmácsolni az érzelmek egész skálájának hangsorát, a merengő ellágyulástól a féktelen szenvedélyig.⁵⁵

Ugyanebben a cikkben olvasható, hogy Berde Mária az új erdélyi regényírók között „művészi szempontból” a legnagyobbnak számított. „Érdemeit és jelentőségét elismerte a magyarság szellemi életének minden tényezője, élükön a M. T. Akadémiával...”⁵⁶

*

Az alábbiakban a vázolt életút után két, a bevezetőben említett regényre figyelek, elsődlegesen mert e két regényben érhetőek tetten nyíltabban a női emancipáció egyes

⁵⁴ Pintér Jenő, *Magyar irodalomtörténet*. Tudományos rendszerezés, Nyolcadik kötet: *A magyar irodalom a XX. század első harmadában*. Budapest, 1941. 1316. https://mek.oszk.hu/15300/15384/pdf/15384_8_2.pdf

⁵⁵ Budapesti Szemle. 1935. 239. kötet, 695–697. szám. 116..

⁵⁶ Uo. 114.

szempontjai, a már említett lélektani, morális összetevőkkel és a társadalmi regények korabeli sajátosságaival fűszerezve.

IV. 1.1 *A szent szégyen* (1925)

A szent szégyen című regénye a női emancipáció egyik fontos alkotása a teljes magyar irodalomtörténetben. A regény cselekménye a 20. században játszódik, a fiktív keret egyértelműen nők és férfiak nagyon is valós, eltérő szerepvállalásait használja fel történettségének kibontására. Egy fiatal leány anyaságának a „szent szégyenét” ismerjük meg, a témát korábban is feldolgozta már Berde egy novellájában.⁵⁷ A szerző főhősnőjét választás morális elé állítja: abortuszt vagy a gyermek világrahozatala által a társadalom várható kirekesztő ítéletét választja. A fiatal lány, Hanna beleszeret a polgármester fiába, aki – megkapva, amit szeretett volna –, bejelenti, hogy külföldön folytatja tanulmányait. Hanna a szerelem velejáróját, a testiséget joggal éli meg, ami önmagában nem bűn, hiszen a nőknek is joguk van megélni ezt a fajta örömet, ám a korban még hivatalosan csak a házasság keretein belül történhet mindez. Mikor Hanna elmondja állapotát a fiúnak, az az abortuszt javasolja. Hanna, a család javaslatára végül egy szanatóriumban szüli meg gyermekét, akit majd árvaházban tervez elhelyezni. Mindezt viszont végül nem képes megtenni, úgy dönt, hogy szembe megy a társadalmi elvárásokkal és előítéletekkel, s lányanyaként, illetve az édesanyja segítségével felneveli gyermekét. Győrbíró Hanna, a főszereplő már a társadalom kirekesztettségében nő fel apja öngyilkossága miatt, akit sikkasztással vádoltak. Már ekkor szembetűnő a tény, hogy a férfiak a korban azok, akik mindenek ellenére új életet kezdenek, anélkül, hogy a társadalom megvetné őket. A másik alapvető problémája a kornak, hogy Hanna otthon marad pénzt keresni (kézimunkákat készítenek az édesanyjával), hogy taníttathassák a bátyját, aki Budapesten tartózkodik. Ennél fogva, Hannát a tanulás jogától is megfosztják, amit édesanyja később belát s részben meg is bán. Simeon, Hanna testvére, aényt megtudva, hogy Hanna állapotos, saját hírnevét félti. Hanna alakja – a történetek ellenére – megmarad lelki erejének nagyságában, aki nem adja fel úgy, mint az öngyilkosságot választó édesapja, hanem szembenéz sorsával és társadalmával. A belső, lelki nyugalmát megtaláló főhősnő végül maga mellé állítja édesanyját és a bátyját is, mindezt erkölcsi magatartással és szilárd hittel.

Kiss Ernő Berde művészi hozzáértését és nőírói voltát egyaránt kiemeli *A szent szégyen*-ről írt kritikájában:

⁵⁷ *Vargabetű* című novellájában.

Művész, de nő. Ez ad írásának sajátos igazságot, mely sokszor mélyebb, mint a férfiak igazsága, és megkapó érdekességet, mely az átlagból kiemel. Asszonyi szívének mély érzelmével fogja át művének hőjét és e vele érzés és együtt élés adja meg neki a készséget, hogy a leány lelkét úgy tárja föl előttünk, hogy teljes és még a legnagyobb részletezés mellett sem lankadó érdeklődéssel kísérik sorsát. [...] Berde Mária e művében is szép és tiszta magyarsággal, színesen és finoman ír.⁵⁸

Dsida Jenő 1925-ben verset ír a regény címével, melyet R. Berde Máriának címez:

Mi szégyenünk:
hogy tavasz-esten a tilosba mentünk
s örök-gyermekes, átölő hittel
rimes magzatot fogamzott a lelkünk.⁵⁹

A korban sokan elfogadhatatlannak tartották a mű témájának feldolgozását. Azért sem, mert nő írta, hősnője szintén nő, a szerző pedig hívő. Bodor Aladár szerint a bűn mindenképp a hősnő jelleméhez tapad, ugyanis a nő nem szeretkezhet szabadon, akkor sem, ha anyagilag független és felneveli gyermekét. „Ez Isten rendelése, s Berde Mária bizonyára tudja ezt.”⁶⁰

Gulyás Sándor a *Napkelet* hasábjain méltatja Berde témaválasztását:

Olyan motívumokat ragad ki a társadalmi életből, amelyek természetüknél fogva – csak a női lélek értelmezése szerint jelenhetnek meg az irodalomban az élmény erejével.⁶¹

IV. 1. 2 *Tüzes kemence* (1936)

Berde *Tüzes kemence* című regényében méginkább a nők helyzetére és az őket érő sztereotip megnyilatkozásokra, ítélkezésre építő témát választott: a házasságtörés problematikáját. Ezt válaszolja fel belső lelki vívódásokkal, titkokkal, megbocsájtással és megtisztulásokkal karöltve. Ez a megbocsájtás viszont talán az egyik legnagyobb visszhangot keltő tényező a regényben: a főhősnő saját magának kell, hogy megkegyelmezzon. Berde a főhőseit tökéletes lélektani eszközökkel, a korabeli konvenciók és saját maguk lelkiismerete közti vívódásokban, ugyanakkor szabadságvágygal ábrázolja. Nem egyszerűen régi kimeríthetetlen témája, a férfi-nő kapcsolat kerül itt elő, hanem a nő belső gondolatvilága, lelki integritása is, ami alapvetően más, mint egy férfi esetében, s olyan kifinomult lélekrajzi ábrázolással párosul, ami korábbi remekléseit is felülírja. A regény nem véletlenül a Nyugat Kiadó gondozásában jelent meg 1936-ban. Itt, a *Nyugat* hasábjain jelent meg az első kritika is róla, mégpedig Schöpflin

⁵⁸ Kiss Ernő: A Szent szégyen. *Erdélyi Irodalmi Szemle*. 3. évf., 1926/2., 332.

⁵⁹ Dsida Jenő: A szent szégyen. R. Berde Máriának. *Szatmár*, 1925. október 27.

⁶⁰ Bodor Aladár: A Szent szégyen. *Protestáns Szemle*. 1925. X. 511–512.

⁶¹ Gulyás Sándor: R. Berde Mária. A szent szégyen. *Napkelet*. 1925/8., szeptember-október.

Aladár tollából, aki Berde regényének elsősorban szerkezeti adottságait, jól megkomponált ívét és nyelvezetét dicsérte.

Mondatai úgy csengenek, mint az ötvös kalapácsa az ellenálló fémen. A platina keménységével csillognak. Ez a keménység van a történet vonalvezetésében is. Szoros fegyelmet tart mondanivalójával szemben, pontosan azon az alaprajzon épít, amelyet, mint jó építész előre kitervelt.⁶²

A regény megjelenésével kapcsolatban Berde Mária férje, Róth Jenő egy korabeli, 1936. december 2-i levelében így fogalmazott:

[...] értesülésünk szerint jövő vasárnap Erdélyben több helyütt is olvashatunk majd komoly recenziót. Úgy tudjuk, hogy a regény mindenütt nagy tetszésre talált. – Néhány helikoni személyt kivéve.⁶³

A Helikonra utaló ironikus kiszólás Berde különutasságára vonatkozik, maga a regény ugyanis, mint szó volt róla az EMÍR könyvei sorozatban került a budapesti kiadóhoz. Berde 1931 után, Kuncz korai halálát követően eleve irodalomszervezőként is „kisebbségbe” került, addigi pártfogója, a minden platform által köztiszteletnek örvendő Kuncz hiányában ellenzékinak számított. 1933-ban emiatt is döntött úgy, hogy nem vár az Erdélyi Szépművés Céh „kegyeire”, öntudatos nőíróként saját kezébe veszi sorsát.

A regénnyel kapcsolatban megjelent első kritikák kiemelték azt is, hogy milyen nehézségekkel járt a mű megírása. Szentimrei Jenő írja azt, hogy Berde nem csak hősnőjét állítja nagy feladatok elé, hanem saját magát is.⁶⁴ Köves Miklós (Kahána Mózes) a *Korunk*ba írt kritikájában hívja fel a figyelmet a szerző (Berde) küzdelmére:

Aztán valami nagyon szomorú dolog következik – nem annyira a szereplőkkel, mint inkább a regénnyel és írójával.⁶⁵

Fontos kiemelni, hogy a regényről szóló recenziókat, kritikákat Berde férfi kortársai írták és szövegeikben rendre megjelenik, hogy a *Tüzes kemencét* egy nő írta és csak nő is írhatta így meg. Szentimrei Jenő a korábban már említett kritikájában a társadalmi berendezkedést és a nemiséget is összekapcsolta.

Olyan feladat elé állítja magát, melynek megoldása – a nemi berendezkedés azonosságánál fogva – kizárólag asszonyíró képes.⁶⁶

⁶² Schöpflin Aladár: Tüzes kemence. *Nyugat* 1936/11., illetve: <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00610/19359.htm>

⁶³ Molter Károly levelezése. S.a.r Marosi Ildikó. III (1933–1937). Argumentum–Polis, Bp.–Kvár, 2006. 242 idézi: Sebestyén Kinga: A házasságtörés regényei? Berde Mária Tüzes kemence és Gustave Flaubert Bovaryné című regényének összehasonlító elemzése. *Korunk*, 31. évf., 2020/4. illetve: http://www.epa.hu/00400/00458/00665/pdf/EPA00458_korunk-2020-04_105-114.pdf

⁶⁴ Szentimrei Jenő: Tüzes kemence. R. Berde Mária új regénye. – Nyugat kiadás. *Páztortűz* 1936/22. 477–48

⁶⁵ Köves Miklós: Tüzes kemence. *Korunk*, 1937/3., 285.

⁶⁶ Uo.

A *Tüzes kemence* főhősnőjének történetét a legjobb barátnőjének a narratív elbeszélésein keresztül ismerjük meg, kinek a nevét csupán a regény legvégén ismerjük meg.⁶⁷ Ennek az elbeszélésnek a következtében Villi életéről mindig visszamenőleg értesülünk: bizonyos időközönként találkozunk a két barátnő, s Villi beszámolóit által ismerjük meg történeteit, lelki vívódásait. Schöpflin ki is emeli korabeli kritikájában, hogy:

A történetet első személyben mondja el az író. Itt, a szerkezet kérdésében vitatkoznom kell vele. Mért kapok mindent őrajta, az első személyben beszélőn keresztül, aki passzív, csak szemlélő és értelmező? Emiatt a történetek egyrészt vesztenek súlyukból, másrészt fordított sorrendben való elbeszélésre van szükség: a történetek nem úgy vannak elmondva, ahogy megfogantak a lélekben, kifejlődtek és drámai kényszerűséggel végbementek, hanem előbb kapjuk a megtörtént eseményt és utólagosan a magyarázatát, mint ahogy a bírói ítéletekben szokott lenni: előbb a rendelkező rész, utóbb az indoklás. Az olvasónak azonban nem az a fontos, ami történik, hanem az, ahogy történik.⁶⁸

Berde Mária regényében árnyaltan mutatja be a század eleji társadalmi rendszert, ahol a nők kiszolgáltatottjai a patriarchális akaratnak, s nem melleleg a háború is nagymértékben befolyásolja az életüket. Bár nem ők maguk állnak a fronton, mégis, ami a társadalom egészére kihat, az az egyénre is. Jancsó Elemér azt hangsúlyozta kritikájában, hogy: „itt már nem az általános, örök férfi-nő problémára esik a hangsúly, hanem nagyon is konkrétan Berde koráról, hazai társadalmáról van szó.”⁶⁹ A lelki vívódás egy olyan variánsát választotta a regényíró, ami nem szokványos. A tipikus női szereplő ilyen esetben szint vallana, ellenben Villi nem ezt teszi: a megkegyelmezést saját magának kell megadnia, s erre akkor döbben rá, mikor a tüzes kályha tetejére került nő helyére képzeletben a teljes nőtársadalmat.

Molter Károly sorai szerint ezért határkönek, paradigmaváltó regénynek is tekinthetjük az 1936-os művet:

A *Tüzes kemence*-t asszony írta, aki soha még el nem tért a goethei élményköltéstől és mindig csak háttérnek rajzolta, kitűnően a kort és környezetet.⁷⁰

Molter értelmezésére azért is érdemes figyelni, mert – jelen esetben – a világháború következményeinek a bemutatását emeli ki, ami a lélektaniség mellett a regény másik fő érdeme.⁷¹ A regény narrátora – aki nem melleleg Mária névre hallgat – ugyanakkor egyértelműen önleletrajzi elemeket működtet, Berde autofikciós prózát hoz létre. Schöpflin

⁶⁷ Az elbeszélő, és egyben Villi legjobb barátnőjének neve Mária. Tulajdonképpen arra is lehet asszociálni, hogy Berde saját magát utal, belső énjét írja itt meg.

⁶⁸ Schöpflin Aladár: Tüzes kemence. *Nyugat* 1936/11.. Illetve: <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00610/19359.htm>

⁶⁹ Berde Mária: *Tüzes kemence. A szent szégyen*. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1967. 10.

⁷⁰ Molter Károly: Berde Mária: Tüzes kemence. *Válasz*, 1937/3., 185.

⁷¹ Lásd bővebben: Molnár Szabolcs: *Berde Mária. Monográfia*. Kriterion, Bukarest, 1986. 144–155.

Aladár az esetet „kivételesnek, nem-általánosíthatónak” tekinteni” több szempontból is, és azt írja, hogy:

[...]egy nagyon asszonyi asszony felvilágosított, hogy nőknek csakugyan lehetnek és vannak ilyen problémái, asszony együtt tud érezni a regény hősnőjének lelkiismereti gyötrelmeivel.⁷²

Szentimrei Jenő emelte ki, hogy a szerző olyan problémát dolgozott fel e regényében, ami „az átlagos férfifelfogás szemében talán nem is jelentékeny”⁷³ A korban a házasságtörő nő lelki vívódásait bemutató regény kényes témának, tabunak is számított, amelyet nyilvánvalóan nem lehetett általánosítani. Köves Miklós (Kahána Mózes) szerint Berde írása ugyanakkor nem választható el a történelmi hatásoktól:

A Tüzes kemence éppen ez volna: az a kör, amelyen belül a korszerű viszonyok, kor-eszmék és kor-erkölcs tüzeiben a kor (az akkor) emberei sülnek, akkori jellemükkel, felfogásukkal, érzésvilágukkal, boldogságukkal és ellentmondásaikkal.⁷⁴

A *Korunkban* mint világnézeti lapban közölt írás választott nézőpontja más, mint a *Nyugat* vagy éppen az *Erdélyi Helikon* esztétikum-közeli kritikáinak perspektívája. A történelmi kor mellett a földrajzi helyet, Erdélyt is megemlíti a korabeli kritikákban, amit azért fontos kiemelnünk, mert a korszakhoz kötöttség mellett a helyhez való kötöttség is elsődleges Berde egész életművének recepcióját és esetleges kanonikus helyét tekintve. Szentimrei Jenő szerint a regény „minden ízében jellegzetesen transzilván műalkotás”⁷⁵. A regény során ugyan nem tudunk meg pontos helyszínt, fiktív keretekben mozgunk, de az olvasatok során tipizálhatóak a transzilván helyek. Molter Károly a partikulárisban az egyetemeset emlegeti, eszerint „Erdély legmélyén Európát beszéli,”⁷⁶ de azt is hozzáteszi, hogy „Berde asszony marad, csak a tisztelet paritását követeli nemének.”⁷⁷

IV. 2 P. Gulácsy Irén munkássága és egyes műveinek kritikai fogadtatása kortársi viszonylatban

A 20. század elején indult nőírókat (Czóbel Minka, Erdős Renée, Lesznai Anna, Miklós Jutka, Kaffka Margit, Tormay Cecilé stb) időben szorosan követi a fentebb tárgyalt Berde Mária is, mégis ő regényíróként leginkább az 1920-as évektől, immáron egy új helyzetben, az erdélyi

⁷² Uo.

⁷³ Szentimrei Jenő: Tüzes kemence. R. Berde Mária új regénye. – Nyugat kiadás. *Pásztortűz*. 1936/22. 477.

⁷⁴ Kahána Mózes: i. m., 284.

⁷⁵ Szentimrei Jenő: i. m. 478.

⁷⁶ Molter: i. m. 187. 27.

⁷⁷ Uo.

magyar irodalom alkotójaként vált ismertté. Ezen irodalomszegmensben Berde mellett egyértelműen P. Gulácsy Irén lesz a másik közzismert szereplő, rangos és sikeres regényíró, akinek munkássága szintén összeforrt az erdélyi Helikon körével. Ő (akárcsak Áprily Lajos az úgynevezett első, nagy nemzedékből) az első tíz esztendőben meghatározó személyiség, ugyanis 1928-ban „repatriált”, Magyarországra költözött, így több szempontból is változott az ő erdélyiségének, kisebbségi írói mivoltának a megítélése, női szerzőként pedig előrebocsátható, hogy alapvetően más recepció övezte, mint Berdét.

Pálffy Irén 1894-ben született Lázárföldpusztán, s 1945-ben halt meg Budapest ostrománál. Erős egyénisége és nyelvének különlegessége korán feltűnést keltett a korabeli kritikusok körében is. Eleinte Szegeden élt, majd férje révén Nagyváradra költözött, aki a római katolikus Püspökségen dolgozott, így írásaival először 1919-ben mutatkozott be a nagyváradi *Magyar Szó* hasábjain. Első novellája, *Félre az útból* címmel komoly ígéretet sejtetett egy alapjaiban megváltozó világban, és a korábban egyértelműen Budapestre figyelő irodalmi életben. Publicistaként a *Nagyvárad* munkatársa lett, a marosvásárhelyi *Zord Idők* pályázatára írta meg első regényét, az 1925-ben megjelent *Förgeteget*, amely az elcsatolt erdélyi területen, (a kiterjesztett Partiummal, a Bánság jelentős részével „növelt” Erdélyben), „földreform” címén nyíltan a magyarok kárára történő földelkobzások súlyos problémáját dolgozta fel.⁷⁸ Sikerei nem csak a prózára korlátozódtak. Kolozsváron, a kényszerűen új helyszínre menekült Magyar Színházban játszották színműveit,⁷⁹ de Nagyváradon is mutatnak be színpadi műveiből.⁸⁰

Munkásságánál kiemelendő a tekintélyes irodalmi intézmények által neki ítelt pályadíjak: első kisregényét, az említett *Förgeteget* a kolozsvári *Napkelet* díjazta, a két évvel későbbi, általunk is vizsgált *Fekete vőlegények* (1927) nagysikerű regényéért pedig a Magyar Tudományos Akadémia Péczely-díjával tüntették ki, de birtokosa volt a Kazinczy-díjnak és a meglehetősen konzervatív Petőfi Társaság Jókai-díjának is. Irodalomszervező munkássága nem annyira jelentős, mint a Berde Máriáé, de tekintélye már az első marosvécsi találkozó előtt is kétségtelen. Tagja 1923-tól az Erdélyi Irodalmi Társaságnak, 1926-tól pedig a Kemény Zsigmond Társaságnak, neve természetesen ott szerepel a Helikon meghívottjai között. Nagyváradi éveit során tagja lesz a komoly nehézségek közt működő helyi irodalmi társaságnak, a Szigligeti Társaságnak, aminek 1923-ban felkínált alelnöke pozícióját is

⁷⁸ *Magyar Életrajzi Lexikon*, Szerk.: Kenyeres Ágnes, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. Illetve: <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html>

⁷⁹ *Mire megvirrad* (1923, egyfelvonásos), *Kobra* (1923, egyfelvonásos) *Kincs* (1924, egyfelvonásos), *Napáldozat* (dráma, *Valuta* címen, 1925).

⁸⁰ Mégpedig a *Székelvér* című egyfelvonásos darabját 1925-ben.

elfoglalja. A hivatalos elismerésekhez korabeli elismerő kritikák is társultak természetesen. Elbeszélésköteteiről, regényeiről igazi irodalmi nagyságok, Schöpflin Aladár, Németh László, Kuncz Aladár, Makkai Sándor, Kiss Ernő és Szentimrei Jenő írt elismerően vagy nagy bizalmat megelőlegezve. Korának kétségkívül egyik legolvasottabb, divatos, nagysikerű regényírója volt.

Gulácsy hosszú éveken át ápolta beteg férjét, miközben a *Nagyvárad* című napilapnál dolgozott, egyedüli kenyérkeresőként. Benedek Elek szavai jól világítják meg az asszony nem könnyű helyzetét:

Csudák csudája, amit Gulácsy Irén művel. Délelőtt, miután férjét felöltöztette, tolókocsin a hálósobából a dolgozó-ebédlőbe tolta, onnét a díványra emelte, olvasnivalóval ellátta, a háztartási dolgát elintézte, regényt vagy színművet ír ebédig. Ebéd után siet a redakcióba: itt szerzi meg kettőjük mindennapiját s a nappali ápolónő fizetését. Hangsúlyozom: a nappaliét, mert éjjel ő az ápolónő. Bizony mondom: az ő szerelme, az ő türelmessége, az ő gyöngédsége, az ő panasztalan önfeláldozása nem e világból való.⁸¹

Férje halála után (1927) még egy darabig Nagyváradon tartózkodik, később Kolozsváron újságíróskodik, végül úgy dönt, Magyarországra költözik. Az író nő családi helyzete okán sem vesz részt aktívabban ezen években irodalmi rendezvényeken, a helikoni csoport találkozói is mindössze kétszer jelenik meg. A Berde Mária által *Vallani és vállalni* vitája hatására is írja meg a *Pax vobis* című, monumentális, háromkötetes művét. Schöpflin a fordultatos meseszövéseiben, a helyzetek egymásra torlódásában látta művészi hatását:

Gulácsy Irénnek azért van nagyon sok olvasója, mert érdekfeszítően, szórakoztatóan tud regélni korunk nagy gyermekeinek királyokról és hadvezérekről, nagyurak körüli intrikákról. Ezért az olvasók szívesen elengedik neki az élet történelmi formáinak mélyebb ábrázolását és magasabb művészet többi követelményeit.⁸²

Schöpflin amellet, hogy kiemelte Gulácsy prózaírói erényeit (a történetészövést, a narrátori érdemeket, a legtöbbször történelmi kulisszákba helyezett cselekménysorokat, a sajátosan magyar történelmi események ábrázolását s abban az egyének esendőségeit, intrikákat és cselszövéseket, az egyes áthallásos, jelenre utaló helyzeteket, a magyarságra mindenkor leselkedő történelmi veszélyeket) e sorokban finom kritikát is jegyez, mely Gulácsy minuciózusságának hiányát, nem kellően pontos, nem kellően adatolt történelmi tablót, s legfőképpen elbeszélésmódja egysíkúságát érintette. Látszólag csupa olyan dolgot, melyben

⁸¹ Idézi Várkonyi Nándor: *Az újabb magyar irodalom, 1880-1940*. Budapest, 1942. 502–503.

⁸² Schöpflin Aladár: *A magyar irodalom története a XX. században*, Budapest, 1939. idézi Kincses Emese in. *P. Gulácsy Irén: Fekete völgyek*, Kriterion Könyvkiadó, Budapest, 1985. 17.

az író nőisége avagy erdélyisége meg sem említődik. Az alább röviden bemutatott két regénye azonban számos ponton köthető alapfölvetésünk valamelyik aspektusához.

IV.2. 1 *Hamueső* (1925)

Hamueső című regénye 1925-ben jelent meg az Erdélyi Szépművéses Céh gondozásában, Kós Károly illusztrációival. A *Hamueső* az érmelléki falu román fennhatóság alá kerülését írja le erős realizmussal, naturalista módon, olykor romantikus túlzásokkal, melyek zsúfolt élményanyagot közvetítenek. Gulácsy igazi szándékát nem tudta megragadni, azaz az egész Erdély sorsát nem tudta érzékeltetni a regényében. A *Hamuesőről* Kiss Ernő is azt vallotta, hogy ez egy kevésbé sikerült regénye az írónőnek:

P. Gulácsy Irén a falu életében történt átalakulást és a belenyugvás küzdelmeit akarta megrajzolni művében, hogy így rámutasson a magyar faj szívósságára és megmentésének módjára. Kétségtelenül helyes elgondolás volt ez, és ha meglelt volna az íróban a nagy, egységes koncepció alkotására való erő, a *Hamueső* legjobb regényeink egyike volna. Mivel azonban éppen ez hiányzik P. Gulácsy Irénből, műve legkevésbé mondható sikerültnek.⁸³

Schöpfung Aladár a *Nyugatban* közölt kritikájában Gulácsy túlzásfűlttségére, motívumainak túlzott jelenlétére reflektált:

Zsúfolja a dolgokat, túltömi felesleges és túlzott motívumokkal. Mire való az úgyis agyon zaklatott Bass Menyhértet még luesszel is megverni, amikor az élete már úgyis összeomlott? Miért kellett Südy Sándor különben jól megrajzolt sorsát olyan larmoyansul befejezni? A román jegyző és családjának rajzának túlzott voltát - melyen különben nehéz csodálkozni, mert melyik magyar író tudná ma teljes művészi objektivitással megírni? - némi humoros beállítással próbálja enyhíteni az író, de nehezen buggyan a humora. A stílus erőltetett zsúfoltságán és nyelvi modorosságain is érzik a tapasztalatlan kézzel másolt minta.⁸⁴

A regény pozitívumaként emelte ki viszont Schöpfung, mintegy írói kézjegyet, egyéni tulajdonságot, az író hangjának erejét:

Helyenként erővel van megírva, leírásainak eredeti színe, párbeszédeinek élethangja van. Az elrajzolt emberi profilok néha egy-egy helyzetben élesen és elevenen rajzolódnak ki. Általában a részletek mindig különbek az egésznél. Ahogy mindjárt az első lapon megüti a hangot és megfogja az alakok sűrű, fojtott levegőjét, ahogy fokról-fokra fejleszti Bass Menyhért és felesége meghasonlását, míg végre megmutatja a konfliktus magvát egy balul végződött békítő kísérletben, mely a könyv legerőteljesebb fejezete, - abban nem közönséges írni tudást kell

⁸³ Kiss Ernő: P. Gulácsy Irén: *Hamueső*. *Erdélyi Irodalmi Szemle*, 1926, 2.sz. 175. online: http://szemlélapszamok.adatbank.transindex.ro/szemle_lapszamok/1926_2/003Kiss%20Erno_egyretegu.pdf

⁸⁴ Schöpfung Aladár: P.Gulácsy Irén: *Hamueső*. *Nyugat*. 1925/19.

látni. [...] olyan rátalálásai vannak, olyan élénk az ösztöne, olyan eleven és sokszor eredeti a képszemlélete, egy-egy nehéz ponton úgy meg tudja találni a kellő szót, hogy író volta föltétlenül bizonyítva van.⁸⁵

Gulácsy Irén írásait férfiasnak ítélték kortársai is, mindezt nem becsmérően. A konzervatív *Uj Idők* hasábjain merült fel talán a legmarkánsabban mindez, ahol a „nem asszonyi művészet” egyértelműen értékmérőt, azaz dicséretet jelent:

Gulácsy Irén művészete nem asszonyi művészet. Stílusa nem női stílus, hanem mélyen járó, keményveretű magyar nyelv. Szerkesztő és megjelenítő készsége maradéktalan. Történeti regényeit komoly és szerteágazó történeti tanulmányok előzik meg, de ez a tudományos anyag nem marad cédula nála; élmény lesz és felolvad az irodalmi műben.⁸⁶

Íme egy asszonyíró, aki alapvetően író. Utoljára Gulácsy előtt talán Kaffkáról mondták mindezt nem *Nyugat* körökben. A *Hamueső* című regényében s más regényeiben témaválasztása s leíró módszere miatt, de hagyományosabb ábrázolásmódjai okán is „férfias író” kategóriába sorolták. A női lélekábrázolása helyett a férfi lélek ábrázolásával írta meg ugyanis legjelentősebb műveit. Alkotásai a férfias magatartás miatt válnak emlékezetessé.

[...] férfi-lelkeket, sőt hősokeket jellemzett, a kor minden szilajságával, a tárgyhoz illő módon, patinás nyelven. Ily vonásokat nemigen találni nőírók munkáiban. – írta Voinovich Géza.⁸⁷

Voinovich e kritikájában voltaképpen bátornak is tartotta az írónőt, amiért olyan témákhoz nyúl, amelyekhez még a férfiírók is ritkán merészeltek.⁸⁸ A Gulácsy-művekről írt korabeli kritikákat olvasva, arra a következtetésre juthatunk, hogy úgy vélik a jobb író férfitulajdonságokkal rendelkezik. „Férfias” jegynek tulajdonítják a korabeli kritikusok az erőt, az energiát, a határozottságot. Mindez összefügg a kor már említett újkonzervativizmusával, „visszarendeződő” esztétikai vívmányaival és a modernségismények ideiglenes megtorpanásával is.

IV. 2.2 *Fekete vőlegények* (1927)

Az 1927-es *Fekete vőlegények* Gulácsy alighanem legismertebb történelmi regénye, amelyben szerzője a történelmi kor minden valós, jeles személyét tablószerűen felsorakoztatja: Ulászló, II. Lajos, Dózsa György parasztháborúja, a mohácsi vész ideje, illetve az ezt követő évek jelennek meg az olvasók előtt. Regényének főhőse Czibak Imre az ország sorsát alakító

⁸⁵ uo.

⁸⁶ Gulácsy Irén megkapta a székesfőváros Kazinczy-érmét, *Uj Idők*, 1941/44, 537–538.

⁸⁷ Voinovich Géza: *Hamueső*. P. Gulácsy Irén új regényéről, *Uj Idők*, 1928/21, 628.

⁸⁸ uo.

eseményeknél jelen van, tanúja s részese is azoknak.⁸⁹ A konzervativizmusáról híres, Adyval és a modernekkel – így A Holnappal és a Nyugattal is egykor komoly csatákat vívó Rákosi Jenő a *Fekete vőlegények*ről írott kritikájában jegyzi meg Gulácsyról, hogy „asszony, de férfikézzel ír, férfiszemmel néz és férfilelekkel intézi emberek sorsát.”⁹⁰ Erdélyben Benedek Elek is elismerően ír a regényről és a szerzőről: „ez a könyv a magyar nyelven írók seregének első vonalába emelte ezt a férfierejű asszonyembert”⁹¹ Bohuniczky Szefi a *Fekete vőlegények* kapcsán viszont kritikát fogalmaz meg. A *Nyugat* hasábjain azt írja, hogy Gulácsy ugyan gazdag szóhasználatával rendelkezik, mégis idejét múlt kompozíciókat használ:

Gazdag szóanyagával bálvánnyá magasztal vagy féreggé tipor, itt-ott Jókaival rokon lelkesége mindig a pátosz emelkedettségébe repül s bár mindent megszínez gazdag ötletkészsége, mégis hőseiben már idejét múlt meseárnyékokra ismerünk.

Gulácsy szereplőit, karakterformálását vizsgálva Bohuniczky arra a konklúzióra jut, hogy az író túl sokat akar belezsúfolni egyetlen regényébe, sikertelenül:

[...] bár meghangsúlyozottan siettetné a drámát, mégis, mire odaér, nem bírja egybemarkolni. Talán túlságosan összezsúfolta és levetítette a kor minden érdekességét, de ebben a sűrű eseményhalmazban, a patetikus hangok, hősi gesztusok parádéjában összezsugorodnak a szereplők, minden szavuk, mintha hónapokig tanulták volna, előre érezteti, hogy minden elejtett hangnak súlya van a történelem részére, de ők maguk a gazdag ruhákban, a rengeteg arany, prém és harci felszerelés között nem egyebek, mint a történelmi dráma papírosképei. Gulácsy Irén nem is ezekben a nagy szerepet kapott alakjaiban adja jó írói kvalitásait, hanem egy-egy véletlenül belekerült mellékszereplőben; ezekben érezteti meg oly sajátos tehetségét, a humort és azt a szívmeleget, mellyel jóízű mosolygást és komoly figyelmet fakaszt az olvasóban. De ahol nagyot akar és a történelmet gazdag színek összehalmozásából szeretné kimarkolni, ott a roppant pompában elsivárul a mélység és hosszúra nyújtott harci jeleneteiben. [...] olyan ez a könyv, mint egy temérdek téglából növő épület, az első kötetben még szilárd, a másodikban már lazul a rakás, míg a harmadik kötet tetőboltozata alatt végkép összeomlik.⁹²

Kétségtelen, hogy Gulácsy Irán egyik legfőbb karaktervonásaként – nő léte ellenére – „férfias keménységét” emlegették, mely mind saját életeseményeiből, az élete adta keménységből, ekképp leírt edzettségéről, nemzeti asszonyi mivoltából, mind a kor egyre inkább

⁸⁹ *A magyar irodalom története. VI. kötet A magyar irodalom története 1919-től napjainkig*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966.

⁹⁰ Rákosi Jenő: *Fekete vőlegények*, *Uj Idők*, 1927/14, 364.

⁹¹ Benedek Elek: *A Fekete Vőlegények írójáról*, *Uj Idők*, 1927/2, 48.

⁹² Bohuniczky Szefi: *Fekete vőlegénye. P. Gulácsy Irén regénye.* – Singer és Wolfner kiadása. *Nyugat*. 1927.3.sz. online: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Nyugat-nyugat-1908-1941-FFFF0002/1927-37F890/1927-3-szam-298B91/irodalmi-figyelo-7E8E91/bohuniczky-szefi-fekete-volegenyek-p-gulacsy-iren-regenye-singer-es-wolfner-kiadasa-428F91/>

kettészakadó magyarországi irodalmi életéből (konzervatív-modern) és annak eltérő kritikai gyakorlatából eredeztethető. Gulácsy írásművészete nemzeti hagyományokat követett, a korban klasszikusnak, vagy akár konzervatívnak is mondható, de modernnek és formabontónak bizonyosan nem. Lélekábrázolásai leginkább 19. századi vagy 20. század eleji mintákat követtek. Kuncz Aladár például Tömörkényhez, Mórához hasonlította. Az Erdélyi Szépmíves Céh által kiadott elbeszéléskötete, az *Átal a Tiszán* kapcsán azt írta: „Az emberi lélekfejlődésnek egy sajátságos, primitív állapota ez, amely csodálatosképpen a városi kultúra közelében is megmaradt, sőt fölényesen szembeszáll vele”⁹³

Szempontunkból mindkét regénye fogadtatása kapcsán kiemelendő, hogy Gulácsy tudatosan nemzeti keretekben s nem erdélyi keretekben gondolkodott, munkái többsége összmagyar történelmi viszonyok közt, így kimondatlanul is a minoritás formáit hárítva, a kisebbségi létet csak átmenetinek remélve fogalmazta meg művei mondanivalóját. A nőiség összetett kérdéskörében pedig sikerült egy paradigmát megfordítania: míg a 20. század elejéig számos esetben nők szerepébe bújtak férfiak, és egyfajta szerepjátékban női hangon szólaltak meg a nők helyett is, addig a nőírók fokozatos betörésével az irodalmi életbe természetesebbé vált, hogy mindezt egy nőíró tegye. Arra azonban, hogy egy írónő tudatosan férfikarakterek lelki világában mélyüljön el történelmi kulisszákban, s ne (vagy ne csak) saját neme ügyeit, hiányterületeit, problémáit sérelmeit, vágyait, ösztöneit, testiségét stb. ábrázolja, hanem éppen ellenkezőleg, arra kevés példa akad a magyar irodalomtörténet-írásban.

⁹³ Vö. Kuncz Aladár: P. Gulácsy Irén: *Átal a Tiszán*. *Erdélyi Helikon*, 1928/1., 61–62.

V. Összegzés

Szentimrei Jenő *Két íróasszony – Két novelláskötet* című írásában vetette össze P. Gulácsy Irén és Berde Mária – két egyéniség egyidejű megnyilatkozását. Írása elején még kijelentette, hogy nem a munkájuk értékére vonatkozik az összevetés, hanem inkább felvilágosítás céljából bizonyos különbségekre, azoknak, akik általánosítanak, sematizálnak. Akik az „Erdély felől felhangzó zenét eleve erdélyi zenének ítélnék, s nyomban el is ítélik ezen az alapon”. Gulácsy Irénről azt írja, hogy az akkor Nagyváradon élő író nő csöppet sem erdélyi, sőt akkor sem erdélyi, mikor a *Fekete vőlegények* című regényében erdélyi gondolatot akar közvetíteni. Mindezt az erdélyiséget Szentimrei szerint ő csupán kívülről szemléli, míg „Berde Máriának húsa és vére.” Gulácsy Irén az Alföldet írja meg Nagyváradon is, sőt a *Hamuesőben* is az Érmelléket ragadja meg, partiumi helyszínt, s nem a belső, történelmi Erdélyt. Szentimrei Gulácsy Irén erejét a „kisplasztikában” látta leginkább, kiemelve részletgazdaságát írásainak, a gondos kidolgozásokat. Berde Mária viszont ezzel szemben „olyan határozottan és élesen erdélyi”, mint amilyen „alföldi Pálffyné.” Berde írásainak erdélyi karakterét meghatározzák továbbá a mondatfűzései, a „maros-mentisége”, szereplőinek nevei is. Szentimrei azt is kiemelte Berde Máriáról, hogy mindig szívesebben vállalkozik a nehezebb művészi feladatokra, azok megírására, mert érzi, hogy azokban tudja a legjobban kifejezni a maga erőit. Ezek az utolsó kijelentések nem csak a novellaíróra vonatkoznak, hiszen regényeiben olyan szerepköröket s olyan tabukat vetett fel, amelyekről addig korábban nem, vagy kevesen mertek írni.

Finom asszonylélek szól Berde Mária íásaiból. Érzékeny anélkül, hogy limonádé szentimentalizmust szenvelegjen, és erős anélkül, hogy férfikeménységűvé válna. Jól megérezett életek az alakjai, művészi tudatossággal élénk vetítve, s a mese mögött, mely csaknem mindig szimbolikus, világosan előrajzolódik a nemes, emberhez méltó valóság. És mindaz, amit ad, érett, kiegyensúlyozott, befejezett és mégis állandó továbbfejlődésre kilátást nyitó művészet.⁹⁴

Berde Máriának nagy érdeme, hogy a női sorsokat olyan szemszögből mutatja be, amihez a saját korában – Erdélyben legalábbis – nem volt példa, amivel érzékenyített is a női sorsok iránt.

A két író nő korabeli kritikai recepciójáról közös pontként elmondható, hogy mindketten „elsősorban művészek igyekeznek maradni és művészi eszközökkel törekednek

⁹⁴ Szentimrei Jenő: *Sablon helyett csillag*. Publicisztikai gyűjtemény. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1968. 78–82.

meggyőzni a maguk igazáról.”⁹⁵ Kádár Judit a P. Gulácsyról írt kritikákat összegző, összefoglaló tanulmányában e primer, korabeli recepció későbbi hatását is kiemelte. Tanulmányában egyfelől arra tért ki, hogy a szexualitás ábrázolását a korabeli kritika a (női) lektűr sajátosságának tekintette csak, mely téma a *Hamueső* cselekményének előremozdító eleme is, a mű kanonizálására törekvő Voinovich viszont szükségét is érezte, hogy Gulácsyt e tekintetben is megvédje:

Nőírók gyakran esnek abba a hibába, hogy erő dolgában versenyre akarván kelni a férfiakkal, nem kerülnek, sőt keresik az erotikus jeleneteket. Itt ez nem betét, hanem hozzátartozik az egésznek hangszereléséhez.⁹⁶ Az Új Idők Gulácsyt népszerűsítő tevékenysége annyiban sikeres volt, hogy bár a könyveit a szocialista korszakban nem adhatták ki, a neve nem merült feledésbe, és az 1980-as évek közepén a nőírók közül az ő regényeinek kiadásával kezdődött a kultúrpolitikai enyhülés. Ám legismertebb műve máig a Horthy-korszak hivatalos ideológiájához az Erdélyben írt Hamuesőnél jobban idomuló Fekete vőlegények maradt.⁹⁷

P. Gulácsy Irén sikeréhez az is hozzájárult, hogy a korban a történelmet, a történelmi múltat szépírói eszközökkel ragadta meg. A történelmi változások hatására a magyar olvasóközönség jelentős része érzékenységgel reagált a történelmi múltat felidéző, azt a jelennel dialógusba állító művekkel, s egyfajta vigaszideológiaként is olvasta ezeket. Az általam vizsgált időszakban nem véletlen, hogy a történelmi regény egyik virágkorát élte.

A történelmi-társadalomtörténeti kontextus két világháború közötti időszakának összetettségében további kérdéseket vethet fel az is, hogy a nők, s általában az erdélyi nők sajátos helyzete, többszörös kisebbségi, minor léte az irodalmi ábrázolásokban mennyire jelentett elsődleges szempontot, netán – az erdélyiséghez hasonlóan – csupán az egyes olvasatokban megjelenő lehetőséget rejtett. Mint, ahogy azt Pintér Jenő is megírta ismert munkájában, a *Magyar irodalomtörténetnek Írónők* című fejezetében:

A huszadik század a nők gyors előretörésének korszaka irodalmunkban. A nő-elbeszélők nemcsak kötetek jelentékeny számával keltették föl a figyelmet, hanem tehetségükkel is. Egyesekben szembetűnően jelentkezett a magasabb rendű mesemondó készség, a biztos alakrajzolás, a különös helyzetek eleven meglátása. A társadalmi regényt feltűnő becsvágygal művelték, a történeti regényben számottevő értékeket alkottak.⁹⁸

⁹⁵ Erdélyi Irodalmi Szemle. 3.évf., 1926/2. 316.

⁹⁶ Idézi Kádár Judit: *Interszekcionalitás és lokális identitás magyar írónők első világháború utáni Erdélyben játszódnó regényeiben. Gulácsy Irén Hamueső*. TNTeF (2020). 11. (Letöltés ideje 2023. ápr.); illetve: Voinovich Géza: Hamueső. P. Gulácsy Irén új regényéről, *Új Idők*, 1928/21., 628.

⁹⁷ Kádár Judit: *Interszekcionalitás* i.m., (Letöltés ideje 2023. ápr.)

⁹⁸ Pintér Jenő, *Magyar irodalomtörténet*. Tudományos rendszerezés, Nyolcadik kötet: *A magyar irodalom a XX. század első harmadában*. Budapest, 1941. 1304.. https://mek.oszk.hu/15300/15384/pdf/15384_8_2.pdf

Berde Mária kortársai a szerzőt bátorsága, tabudöntőgető témafelvetései, a női lélek finom, árnyalt ábrázolásmódja miatt, illetve valós erdélyisége okán emelték ki. E nézetek értelmében Gulácsy Irén megmaradt érmellékinek és a férfias írók csoportjában, amelyhez a feszes történettség, a tárgyilagos, régmúlt időköt felelevenítő írói tehetség párosult. Női karaktereiről viszont elfeledkezett szólni a kortárs kritikák többsége, pontosabban nem tudott szólni róluk. Nőábrázolása a hagyományos férfiírodalom által kitaposott utat követte, témái középpontjában nem is a női lélek állt. Berde és Gulácsy közös vonása lehetne a házasságtörés témája, ugyanis mindketten beleszórták prózáikba e kérdéskört, de míg Berde tudatosan a női szemszögből kívánta láttatni mindezt, a korabeli konvenciókkal is szembehelyezkedve, ugyanakkor a belső, lélektani mélyrétegeket is mozgósítva, addig Gulácsy fő témái közt nem a női lélek ábrázolása és annak komplexitása szerepelt. Berde főszereplői (Hanna [*A szent szégyen*, 1925], Villi [*Tüzes kemence*, 1936]) gondolatvilágával a korabeli nők könnyedén azonosulhattak, Gulácsy regényeiben (pl. *Hamueső*) a feleség, Veron a férjét kapja rajta, a valódi érzéseit viszont nem tudja meg az olvasó, csupán távoli szemlélője, elszenvédője marad a történeteknek.

Gulácsy Irént az irodalomtörténet-írás a klasszikus történelmi regények írói közé sorolja, holott témái legalább ilyen mértékben saját koráról is szólnak. Regényeit dolgozó, modern nőként írta meg, írásművészetében viszont ez egyáltalán nem tükröződik. Berde regényeiben a csalódottság, a kiábrándultság, az individuális vágy, a lázadás mind-mind visszatérőek. Női alakjai nem csupán külsejükkel, bájukkal hatnak, hanem intellektuális vonzerejükkel is. Mindezek ráadásul a női szubjektum problematikuságával hatottak a korban. A jellemábrázolás mellett ki kell, hogy emeljük Berde részletgazdagságát: Hanna (*A szent szégyen*) asztalának, festőeszközeinek leírásával, ruházatuk bemutatásával. A lélekábrázolás legalább ennyire hangsúlyos Berdénél, ahol az álmok segítségével kapnak megbocsátást női szereplői, de ezek a szerelmi vágy kifejezőeszközeivé is válnak. Berde nem ítéli el szereplőit, azok feloldozást nyernek, emellett női karaktereinek új és járható utat kínál, amely során narratívája az olvasók előtt többes lehetőségekkel bír és (jelen esetünkben) gyermekeik megfogantatásával egy más, jobb jövőt is ígér számukra.

A kor sajátosságai mind visszatükröződnek a primer kritikai recepciót olvasva: a 19–20. század nőértelmezésének sajátosságai, a korszak társadalmi elvárásai, egy nő mozgástere, engedélyezett vagy elutasított szerepkörei.

A két választott példa talán kellően rávilágított arra, hogy ugyan két olyan írónőről beszéltem, akiket számos dolog kapcsolhat össze, kezdve női mivoltukat, erdélyiségüket, a korszakot, amiben éltek és alkottak, a helikoni írócsoportosulásbeli tagságukat, és bizonyos

fokig Nagyváradot is mint ihletforrást és mint indulásuk egyik fontos helyszínét, ami így együttesen kellő alapot teremt ahhoz, hogy hasonló pályáivet vázoljunk számukra. Írásművészetük azonban aligha hasonlítható egymáshoz. Ha homlokegyenest nem is különböznek, látványosan több az eltérő jegy közöttük, mint az összekötő kapocs. Mindketten a formálódó erdélyi magyar irodalomszegmens első évtizedében indultak, ott szereztek nevet, s lépték át ennek képletes és valós földrajzi határait, de pályájuk más-más irányba tartott.

Alighanem más-más habitussal bírtak, részben más-más világnézetet és eltérő irodalomszemléletet is vallottak, mást gondoltak a transzilvanizmusról az 1930-as évektől, s természetesen a nőkérdés ügyében is – közvetlenül vagy közvetetten – máshová gondolták kitenni műveikben a hangsúlyokat. Egyikük, P. Gulácsy talán a klasszikus nőíróságon sohasem akart túllépni, más kereteket feszegetni, mint férfi íróársai, másikuk, Berde jellegzetes nőírónak vallotta magát, akinek művei ily módon a feminista irodalomkritika számára is tartogathatnak még feltárnivalót. Paradox módon talán Berde mégis az, aki ma elfeledettebb, periférikusabb helyzetben van, míg Gulácsy regényeinek divatja korról korra a történelmi regény megújuló divatjaival vagy egy letűnt korszak stílromantikájával újraéled.

Kétségtelen azonban, hogy mindkét esetben olyan önértéken alkotó szerzőről beszélhetünk, akik az 1920-as évektől más-más módon, de tevékeny alakítói lettek egy olyan hagyományszegmensnek, amit erdélyi női irodalmi mezőnek nevezhetünk. Ez pedig sohasem szingulárisan, egyéenként és művenként vizsgálándó csupán, hanem írógyakorlatok, műfaji kérdéskörök, műfajteremtések, karakterábrázolások, kritikai viszonyulások, és persze a női szerzők sajátos tapasztalatainak sokrétű dialógusában mutatkoznak csak meg a maguk teljességében. Mindez ösztönzést adhat arra is, hogy a két választott példámot kiegészítve, bővítve, a nevezett szempontokat további női életutakon és életműveken is kipróbáljam, érvényesítsem.

V. Felhasznált könyvészet

Ady Endre Párisi noteszkönyve. Amicus Kiadó, Budapest, 1924

Ady Endre összes prózai művei I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992

A magyar irodalom története. VI. kötet A magyar irodalom története 1919-től napjainkig. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966

Babits Mihály: Transzszilvanizmus. Tabéry Géza – Emlékkönyv. Nyugat, 1931. 21.

Babits Mihály: *Írók két háború közt.* Nyugat Kiadó, Budapest, 1941

Balázs Imre József: A női irodalmi hagyomány lehetőségei az erdélyi magyar irodalomban. *Korunk*, 3. évf., 2022/4

Balázs Imre József (szerk.): *Erdélyi magyar nőírók. Tanulmányok.* Korunk, Komp-Press, Kolozsvár, 2022

Bajner Mária: *Egymás nemében.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2007

Berde Mária: Thury Zsuzsa: A Szentpétery-gyerekek. *Erdélyi Helikon* 1931/7

Berde Mária: Vallani és vállalni. *Erdélyi Helikon*, II. évf., 2. köt., július-december, 1929

Bókay Antal: *Bevezetés az irodalomtudományba.* Osiris Kiadó, Budapest, 2006

Bodor Aladár: A Szent szégyen. *Protestáns Szemle*. 1925. X. 511–512.

Boka László: Költészeteszmények, kisajátítások, himnikus szólamok. *Újvárad* [Ketten egy páston rovat], III. évf., 2023/3.

Boka László: „Erdély az én hazám” (Kuncz Aladár). In: Szabó Csaba, Mikó Zsuzsanna (szerk.): *Magyarnak maradni Erdélyben.* Magyar Nemzeti Levéltár, L'Harmattan – Iskola Alapítvány, Budapest–Kolozsvár, 2021

Boka László: Egy elszalasztott lehetőség? Erdély mint virtuális Közép-Európa. Transzszilvanizmus-formák és esélyeik a két világháború között. In: Földes Györgyi, Ladányi István, Szávai Dorottya (szerk.): *Kelet-Közép-Európa mind virtuális konstrukció.* Gondolat, Budapest, 2021

Bolemant Lilla: A szent szégyen (tanulmány). *Irodalmi Szemle* 2013.03.14. <https://irodalmiszemle.sk/2013/03/bolemant-lilla-a-szent-szegyen-tanulmany/>

Bollobás Enikő: Performansz és performativitás. A női, a meleg és a nem fehér szubjektumok nagy előadásai az irodalomban. In: Séllei Nóra (szerk.): *A nő mint szubjektum, a női szubjektum.* DEENK Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2007

Borgos Anna, Szilágyi Judit: *Nőírók és írónők. Irodalmi és női szerepek a Nyugatban.* Noran Könyvesház, Budapest, 2011

Borgos Anna: *Portrék a Másikról. Alkotónők és alkotótársak a múlt századelőn.* Noran Libro, Budapest, 2007

Borgos Anna: *Nemek között. Nőtörténet, szexualitástörténet.* Noran Libro, Budapest, 2013

Budapesti Szemle. 1935. 239. kötet, 695-697. szám

Bürger, Christa: A nők dilettantizmusa, *Helikon*, 1994/4. 510

Czibula Katalin, Kordics Noémi (szerk.): *Beszél(het)ő női történetek?! Női narratívák irodalomban, tudományokban és művészetekben*. Partium Kiadó – Protea Kulturális Egyesület, Nagyvárad – Budapest, 2010

Elaine, Showalter: A feminista irodalomtudomány a vadonban. A nőies [feminin] meghatározása: a gúnokritika és a nők által írt szöveg. *Helikon*. 1994/4.417

Fábri Anna: *A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1777-1865*. Budapest, Kortárs Könyvkiadó, 1999

Fábri Anna, Várkonyi Gábor (szerk.): *A nők világa: Művelődés- és társadalomtudományi írások*. Budapest, Argumentum, 2007

Fráter Zoltán: *Osvát Ernő élete és halála*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1987

Földes Györgyi: *Akit "nem látni az erdőben". Avantgárd nőírók nemzetközi és magyar kontextusban*. Balassi, Budapest, 2021

Füst Milán: *Átköltések Szántóné Kaszab Ilona verseiből*. Fekete Sas Kiadó, Budapest, 2006

Garai Judit, Rejtő István (szerk.): *Mikszáth Kálmán Összes Művei. 85. kötet. [Cikkek és karcolatok. 1896. január – december.]* Budapest, 1992

Gulyás Sándor: R. Berde Mária. A szent szégyen. *Napkelet*. 1925. 3.évf. 8.sz. szeptember-október. 281

Gyulai Pál: *Kritikai dolgozatok. 1854-1861*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1908

Györfi Dénes: Kevésbé ismert adatok Berde Mária, Berde Amál és Berde Károly szellemi arcképéhez. *Szabadság* 2017. november 3. <http://szabadsag.ro/-/kevesbe-ismert-adatok-berde-maria-berde-amal-es-berde-karoly-szellemi-arckepehez>

Hegedüs Géza: *A magyar irodalom arcképcsarnoka, Berde Mária*, Trezor, Budapest, 1995

Helikon Irodalomtudományi szemle 1994/1- 2 — XL. évfolyam

Herczeghy Mór: *A nő*. Franklin Társulat, Budapest, 1883

Hölgyfutár 1934. április. I. évf., 1. szám.

Hübel Szilvia: A másik és a másság a feminista diskurzusban. *Korunk*, 2007/3. <https://epa.oszk.hu/00400/00458/00123/2734.html>

Ignotus: Neményi Erzsébet. *Nyugat*, 1908/7

Ignotus: Olvasás közben. Nők és jogok. *Világ*, 1913. jún. 15

Joó Mária: Simone de Beauvoir és a posztoszocialista helyzet. In: Palasik Mária és Sipos Balázs (szerk.): *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2005

Kádár Judit: *Engedelmes lázadók. Magyar írónők és nőideál-konstrukciók a 20. század első felében*. Jelenkor, Pécs, 2014

Kádár Judit: Feminista nézőpont az irodalomtudományban. *Helikon* 1994/4.

Kardos Péter: *Ignotus: Emma asszony levelei*. Magvető, Budapest, 1985

Kenyeres Ágnes: *Magyar Életrajzi Lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967
<https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html>

Kéri Katalin: *Tollam szivárványba mártom. Források az európai nő történet köréből az ókortól a 20. századig*. Elektronikus kiadás, Pécs, 1999. március 29.
<http://kerikata.hu/publikaciok/text/tollam/tollam.pdf>

Kiss Ernő: A Szent szégyen. *Erdélyi Irodalmi Szemle*. 1926.3.évf. 2.sz

Kiss Ernő: P. Gulácsy Irén: Hamueső. *Erdélyi Irodalmi Szemle*, 1926,4.évf. 2.sz.

Kordics Noémi: A nő és alkotás problematikája Elfriede Jelinek drámaszövegeiben. In: Czibula Katalin, Kordics Noémi (szerk.): *Beszél(het)ő női történetek?! Női narratívák irodalomban, tudományokban és művészetekben*. Partium Kiadó – Protea Kulturális Egyesület, Nagyvárad – Budapest, 2010.

Kovács Attila Zoltán: „Valamit csinálni kellene...” In: Mikó Zsuzsanna, Szabó Csaba (szerk.): *Magyarnak maradni Erdélyben*. Iskola Alapítvány Kiadó – Magyar Nemzeti Levéltár – L'Harmattan, Kolozsvár – Budapest, 2021.

Kovács Sándor Iván: Egy képzelt irodalomtörténettől a valóságos rendszerig. In: Weörös Sándor (szerk.): *Három veréb hat szemmel: Antológia a magyar költészet rejtett értékeiből és furcsaságaiból I. kötet*. Budapest, Magvető Kiadó 1982.

Kuti Márta (szerk.): *Zord Idő 1919 – 1921 antológia*. Mentor, Marosvásárhely, 1998

Láng Gusztáv: *Hagyománykövető vagy hagyománytagadó*. In: Kántor Lajos, Láng Gusztáv: *Száz év kaland. Erdélyi magyar irodalomról*. Bookart, Csíkszereda, 2018.

Laik Eszter: A nőirodalom termékenységről és nemlétezéséről. Könyvhét. <http://www.konyv7.hu/index.php?menuId=593>

L'Homme Ilona: *A női írók helye az irodalmi diszkurzusban 1900-1945*. Budapest. 2003

Máday Andor: *A magyar nő jogai a múltban és a jelenben*. Athenaeum, Budapest, 1913

Marosi Ildikó (szerk.): *A Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládája*. Kriterion, Bukarest. 1979. I–II.

Mekis D. János: A modernség alternatívái – magyar női irodalom a 20. század első felében, Problémafelvetés. In: Varga Virág, Zsávolya Zoltán (szerk.): *Nő, tükrök, írás*. Ráció, Budapest, 2009

Menyhért Anna: *Női irodalmi hagyomány*. Napvilág, Budapest, 2013

Mill, John Stuart: *A nő alárendeltsége*. (ford. Dr. Egei József), Szatmár, 1876

Molnár Szabolcs: *Berde Mária. Monográfia*. Kriterion, Bukarest, 1986

- Molter Károly: Berde Mária: Tüzes kemence. *Válasz* 1973/3.
- Móricz Zsigmond: Kaffka Margit. *Nyugat*, 1912/3.
- Osvát Ernő: *Az elégedetlenség könyvéből. Összegyűjtött írások*. Kiss József Könyvkiadó, Budapest, 1995
- Pető Andrea: *Nőhistóriák. A politizáló magyar nők történetéből 1945-1951*. Budapest: Seneca, 1998
- Pintér Jenő: *Magyar irodalomtörténet. Tudományos rendszerezés, Nyolcadik kötet: A magyar irodalom a XX. század első harmadában*. Budapest, 1941
https://mek.oszk.hu/15300/15384/pdf/15384_8_2.pdf
- Pukánszky Béla: *A nőnevelés története*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2013
- Rákosi Jenő: Fekete vőlegények, *Uj Idők*, 1927/14
- Sári B. László: Alkalmi írás a nőirodalom állásáról. *Jelenkor*, 2008. 51. évf .9.sz.
- Schöpflin Aladár: P. Gulácsy Irén: Hamueső. *Nyugat*. 1925. 19.sz.
- Schöpflin Aladár: Tüzes kemence. Berde Mária regénye – Nyugat kiadás. *Nyugat* 1936. 11.
<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00610/19359.htm>
- Schöpflin Aladár: Erdélyi irodalom. *Nyugat*, 1934. 2. sz
- Séllei Nóra: *Lánnyá válik, s írni kezd. 19. századi angol írónők*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1999
- Séllei Nóra: A női test mint áldozat. *Korall* 2015/59.
- Séllei Nóra: *Mért félünk a farkastól? Feminista irodalomszemlélet itt és most*. Kossuth Kiadó, Debrecen, 2007.
- Staud Géza: *A francia színház a 18. században*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1974
- Szentimrei Jenő: Tüzes kemence. R. Berde Mária új regénye. – Nyugat kiadás. *Páosztortűz* 1936/22. 477-48.
- Zoltványi Irén: *Erotika és irodalom*. Szent-István-Társulat, Budapest, 1924
- Zsadányi Edit: *A másik nő. A női szubjektivitás narratív alakzatai*. Ráció, Budapest, 2006
- Szerb Antal: Katherine Mansfield. *Nyugat*, 1931/1
- Szerb Antal: *Magyar Irodalomtörténet*. Magvető, Budapest, 1991
- Tabéry Géza: *Emlékkönyv*. Erdélyi Szépmíves Céh, Kolozsvár, 1930
- Tolnai Gábor: *Erdély magyar irodalmi élete*. Prometheus-nyomda és könyvkiadó, Szeged, 1933
- Török Sophie: Emlékezés egy régi írónőre. *Nyugat*, 1919/1
- Török Sophie: Nők az irodalomban. *Nyugat* 1932/24.
<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00548/17166.htm>

Vallasek Júlia: *Alá- és mellékrendelési viszonyok Berde Mária Romuáld és Andriána című regényében*. In: Varga Virág, Zsávolya Zoltán (szerk.): *Nő, tükör, írás*. Ráció, Budapest, 2009

Varga Virág: Nőirodalom akkor és most – Nőírók/író nők a XX. század elején és jelenkorunkban. *Kalligram*, 2006/1. <https://www.kalligramoz.eu/Kalligram/Archivum/2006/XV.-evf.-2006.-januar-februar/Noirodalom-akkor-es-most-Noiok-ironok-a-XX.-szazad-elejen-es-jelenkorunkban>

Várkonyi Nándor: *Az újabb magyar irodalom, 1880-1940*. Szukits Kiadás, Budapest, 1942

Várnagy Márta: A női irodalom és a feminista irodalomkritika Magyarországon. *TNTeF* 2011. 28. http://acta.bibl.u-szeged.hu/65579/1/tntef_001_001_023-035.pdf

Visy Beatrix: *„Hangyagirls – Margit, Magda, Mária évei: Női sorslehetőségek a századfordulón”*. In: Biró Annamári, Boka László (szerk.): *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások 2*. Nagyvárad–Budapest, Partium Kiadó–Reciti, 2016.

Virginia Woolf: *Saját szoba*. Európa, Budapest, 1986

Voinovich Géza: Hamueső. P. Gulácsy Irén új regényéről, *Uj Idők*, 1928/21.

Wirágh András: *"Ez idő szerint az írás még nem állás"*. *Irodalmi karrierépítési keretek a századfordulón, 1908 előtt*. Irodalomtörténeti közlemények, 126 évf., 2022/6.